

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲՈՐԷԷՆ ԱՆԳՐԷԱՍ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԲԱՉՄԱՆԳԻՒՄ ԿՆԵՐԵՊԵՏԻ

ԵՒ

ՆԵՐՔԻՆ ՎԵՐԱՏԵՍՉԻ

Ս. ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆԻՆ

ՉՄԻՒՈՆ ԻՆՏԵՆՏ

Արշակ

Գրան

Այս գրքը պատկանում է
— Մարտիա

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

ՀԱՍՏԱՐԱԿԱՑ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՊԱԾՏՈՒՆԻ

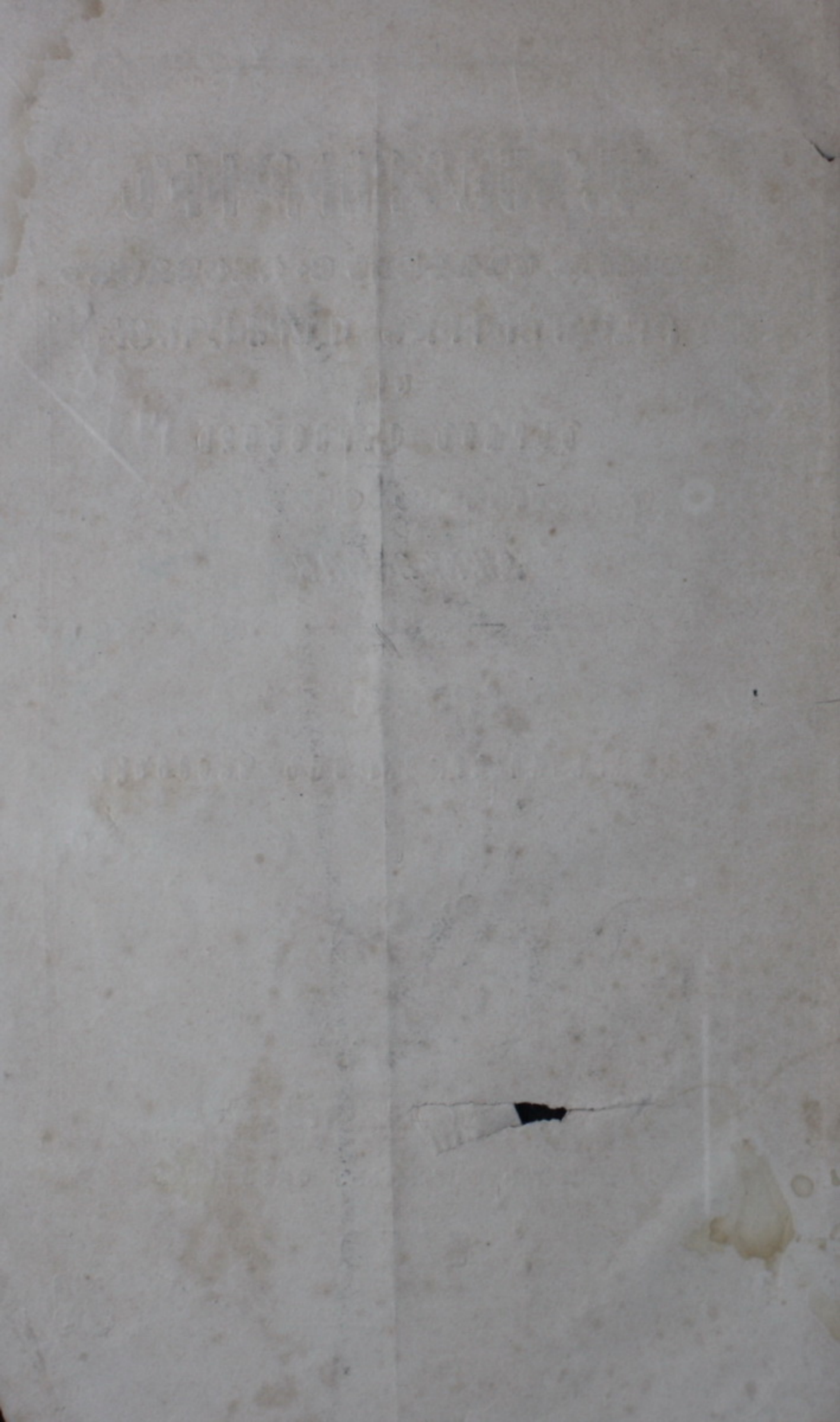
ՏԵՆԵՐՆՈՒՊՈՒԽ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ

1859

1498

Handwritten notes in the right margin, including the number 1498 and some illegible text.

2

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԹՈՐԲԷՆ ԱՆԳՐԷԱՍ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԲԱՉՄԱՆԳԻՒՄ ԿԱՐԻՆՊԵՏԻ

ԵՒ

ՆԵՐՔԻՆ ԿԵՐԱՏԵՍՉԻ

Ս. ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԿԱՐԻՆՊԵՏԻՆ

ԶՄԻՒՆՆԻՈՅ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

ՀԱՍՏԱՆԿԵՑ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՏՅՈՒՆԻ

ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ

1859

1498

ԿՐԹ
1154

ԱՉԳ

Հայրենեաց եւ Ազգի օգտակար ծառայութիւն ընելու, անոնց անդորրութեանը, երջանկութեանը, բարգաւաճման ու յառաջադիմութեանը փոյթ տանելու սրբազան ու անհրաժեշտ պարտք մ'ունին ամէն մարդ. բայց Հայրենեաց ու Ազգին ալ սրբազան ու անհրաժեշտ պարտք մը կայ, իրենց օգտին համար ջանադիր եղողը, կեանքն ու ժամանակը նուիրողը եւ իւր անձն ալ զոհողը դարձց ի դարս օրհնելով, անոնց յիշատակն անմահացընել:

Հայրենեաց զոհ եղողներուն եւ այն զոհելոց յիշատակը պատուող Հայրենեաց օրինակներ շատ կը գտնուին նախնի ազգաց մէջ, Հռովմայեցւոց, Յունաց, Եգիպտացւոց եւայլն: Մեր Հայրենիքը Հայաստան ալ իւր այս սրբազան պարտքէն ետ մնացած չէ. ունեցած է երեւելի հայրենասէրներ, եւ պատուած է ու միշտ կը պատուէ անոնց յիշատակը:

Իսկ արդի ժամանակիս մէջ Հայրենեաց ու Հայրենասիրաց պարտքը մեծ ու նշանաւոր յառաջադիմութիւններ ըրաւ Յււրոպա. ամէն քաղաքակրթեալ ազգ ճանչցած է, որ աշխարհի վերայ միակ պարտք մ'ունի, այն է իւր հայրենիքը սիրել. ամէն խոհական անհատ ճանչցած է, որ բնութենէ տրուած անհրաժեշտ պարտք մ'ունի, այն է իւր ազգը սիրել: Հայրենիք ու ազգք ալ իրենց պարտքէն չխոտորելով, բոլոր իրենց համար աշխատողները կը վարձատրեն, փառաւոր արձաններ կը կանգնեն Հայրենեաց ու Ազգի պատւոյն պաշտպանութեանը եւ անոր ամբողջութեանը համար պատերազմող, արիւն թափող դիւցազուններուն՝ եւ այն դիւցազանց գործերն անմահացնող երեւելի բանաստեղծներուն, ընտիր մատենագիրներուն, նորանոր սքանչելի գիւտից եւ հնարից քետեւէ եղող անձնանուէր մարդոց, եւ այլ բոլոր այն մարդոց, որ կերպով իւրիք Հայրենեաց, Ազգին եւ կամ հասարակաց օգտակար կ'ըլլան. ասոնց անուններն ալ բազմահատոր գրեանց մէջ կը յաւէժանան:

Բայց մենք մեր Հայրենիքէն վռնտուած, օտար երկիրներ թափառական ու պանդուխտ եղած, ուրիշ ազգաց նման Հայրենեաց մատակարարելու պարտքեր չունինք. այլ մեր հայրենեաց փառքը նսեմացած եւ անշքացած ըլլալով, միայն պիտի ջանանք զայն վերանորոգելու. եւ մեր հայրենեաց այնքան բազմադիմի թշուառութեանց դարման տանելու եւ վերջ տալու համար, ազգին կործանումն, աղէտ, վիշտ եւ մինչեւ մահ սպառնացող տգիտութեան առջեւն առնելու, եւ զայն բնաջինջ ընելու պիտի աշխատինք. ասանկով կրնանք նաեւ Եւրոպացւոց հետ զուգընթաց ըլլալու ի մասին ուսմանց, արուեստից եւ գի-

տութեանց. ասանկով կրնանք մեր ազգին եւ Հայրենեաց երջանիկ ապագայ մ'ալ պատրաստել. եւ հիմա հեշտ եւ ցանկալի է ինձ բնել, թէ մեր ազգն սկսած է ճանաչել իւր պարտքը, եւ ահաւասիկ մեծ փոյթ ունի վարժարաններ բանալու, կանոնաւոր դաստիարակելով իւր զաւակները յԱստուածապաշտութեան, ի Հայրենասիրութեան եւ յայլ եւ այլ օգտակար ուսմունս:

Մեր ազգին այս սկզբնական ջանքն արդիւնաւոր ընելու համար անձնանուէր եւ ընտիր դաստիարակք պէտք են, որ ազգին օգուտը անձնականէն վեր դասելով, իրենց հոգւոյն ու մտքին միակ նպատակն ըլլայ ազգին փառքը եւ մանկտւոյն յառաջադիմութիւնը. հայրենասէր ու բարեպաշտ պէտք է ըլլան, եւ իրենց օրերը բոլորովին ազգին նուիրած՝ անխոնջ ճիգն թափեն ազգին զաւակաց կանոնաւոր եւ ընտիր դաստիարակութիւն մը տալու, եւ ժամանակին՝ ազգին պատուաւոր եւ օգտակար անդամներ պատրաստելու: Ահաւասիկ արդի ժամանակիս մէջ մեր Հայրենեաց ու Ազգին պարտք անհրաժեշտ է, ճանաչել ու յարգել այնպիսի ընտիր, հայրենասէր եւ անձնանուէր դաստիարակները, եւ անոնց յիշատակն իւր մէջն անմահացընել. նաեւ այս դաստիարակաց թեկն ու պաշտպան կացող, վարժարանաց բարեկարգութեանը համար պէտք եղած նպաստը չզլացող ազգասիրաց ալ երախտապարտ ըլլալ պէտք է, եւ անոնց անունը յաւերժացընել. քանզի մեր ազգին յառաջադիմութեանն օգնող ամենահարկաւոր միջոցներն են ընտիր դաստիարակ եւ ուսուցիչ: Ազգիս:

Այն ընտիր դաստիարակաց կարգն իրաւամբ կրնայ դասուիլ Ռ. Անդրէաս Փափաղեան, որ 26 տարի Մեսրոպեան վարժարանին մէջ ազգին զաւակունքը դաստիարակելով, ընտիր եւ ուսուցիչական անձինք ընծայեց ազգին, իւր աշխատութեամբքը մեծ համբաւ ստացաւ Աւարժարանը. նեղութիւնք, տառապանք, նախատինք, վիշտք բանի տեղ չդնելով, ամէնուն ալ տարաւ սիրով եւ զարմանալի արիութեամբ ի սէր Ազգին եւ Հայրենեաց: Պարտական են ուրեմն Հայրենիք եւ Ազգ պատուել ու յաւերժացընել այսպիսի անձնանուէր դաստիարակի մը անունն ու յիշատակը, որ իւր կենաց մեծագոյն մասին օրերուն մէջ ոչ ուրիշ բան մտածած է, այլ Հայրենեաց փառքը, Ազգին յառաջադիմութիւնը եւ մանկտւոյն օգուտը:

Այսպիսի ընտիր դաստիարակի մը վարքը, կեանքը եւ մանաւանդ անոր կենաց վերջին աղէտալի դէպքին ստոյգ պատմութիւնը եւ պատճառները գիտնալու համար անշուշտ մեծ հետազօտութիւն կ'ունենան հայրենասէր ու բարեմիտ անձինք. այս անձանց արդարացի փափաքը լեցընելու մտօք ձեռնամուխ եղայ այս պարապոյ օրերուս մէջ գրել անոր կենսագրութիւնը:

Ըուսահոգի վարժապետին կենաց գլխաւոր անցից պատմութիւնն ըստ մեծի մասին շատ անգամ իւր բերանէն լսած ըլլալովս, զանոնք զգուշութեամբ ու խղճի մտօք գրեցի, եւ ինչ որ իւր ծննդեան կամ

մանկութեան ժամանակի անցքերէն չգիտէի, իւր Յարգոյ Եղբարց հարցուփորձ ընելով իմացայ եւ տեղեկացայ. այն վերջին աղէտալի դէպքին ես ահանատես եւ ահանջալուր ըլլալովս, զայն ալ առանց ճշմարտութիւնը ծածկելու անաչառ գրեցի: Պատմութիւնն աւարտելէս յետոյ լուսահոգւոյն եղբարցը եւ քանի մը սիրելի ու հաւատարիմ աշակերտաց ալ կարդացի, որ չըլլայ թէ պատմութեան մէջ սխալ մը կամ հարկաւոր ծանօթութիւն մը պակաս թողուցած ըլլամ:

Պատմութեան ընթացքին մէջ չափազանցութեան երբէք չտեղի չիտուի. ինչ որ պատահած էր, ինչ որ կ'ընէր, ինչ արդիւնք որ ունեցաւ, ամենն ալ ճշդիւ եւ զգուշութեամբ պատմելու մեծ ջանք ունեցայ, գրածներուս ստուգութեանը եւ ամենեւին աւելորդ կամ չափազանց չըլլալուն վկայեցին նոյն իսկ արգոյ բարեկամներս, որ կարդացին կամ լսեցին գրածներս:

Վերջին դէպքին պատմութեանը մէջ եղելութիւնը ճշդիւ պատմելովս, եւ ոմանց անարժան ու ապօրինաւոր վարմունքն ընդդէմ բազմերախտ ուսուցչին իւրեանց՝ յայտնելովս, գիտեմ որ պիտի նախատուիմ, արհամարհուիմ, թշնամանուիմ, բամբասուիմ. բայց փոյթ չէ ինձ, բաւական է որ ճշմարտութեան ճանապարհէն չխոտորիմ, իրաւունքն ու արդարութիւնը ձեռքէ չձգեմ. աւելի ուրախ պիտի ըլլամ եւ մեծ փառք պիտի սեպեմ ինձ, ճշմարտութիւնն իրսելուս համար անարգուիլս ու հալածուիլս: Միշտ յԱստուած ապաւինած, անձնական շահս, օգուտս եւ անցաւոր պատիւներս պիտի ղոհեմ, եւ ոչ ճշմարտութիւնը. հոն պիտի երթամ, ուր որ ճշմարտութեան ու խղճիս ձայնը զիս կ'առաջնորդէ: Աշխարհի վերայ ստութիւն, կեղծաւորութիւն, գաղտնիք կանուխ կամ ուշ յերեւան կ'ելնէ միշտ, եւ ճշմարտութիւնն ամէն ժամանակ բարձր ի գլուխ կը պանծայ: Ապիկար է այն մարդը եւ վեհերոտ, եթէ զիս տուներու կամ տղէտներու կամ իրաց ճշմարտութեանն անտեղեակ անձերու առջեւ կը նախատէ, կը թշնամանէ, այնպիսին իւր գիտցած ճշմարտութեանը կամ անձին անմեղութեանը համար գրիչ, թուղթ, թանաք եւ ժամանակ պէտք չէ որ խնայէ:

Կը վերջացընեմ խօսքս իմացընելով նաեւ թէ վարժապետին այն վերջին դէպքին մէջ պարտահաճ ուրիշ ճշմարտութիւններ ունիմ, զորս եթէ ժամանակը ստիպէ, պարտական եմ յայտնելու. առ այժմ զանց ըրի կենսագրութեան պատմութեան ընթացքէն չխոտորելու համար:

4 Օգոստոս 1858

Ի Մեսրոպեան Վարժարանի

Ստեփան Պ. Պօղոս Փափագեան

Կ Է Ն Ս Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՌՈՐԲԷՆ ԱՆԳՐԷԱՍ Յ. ՓԵՓԵՋԵԱՆ

ԲԱԶՄԱՐԳԻԻՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ՎԵՐԱՏԵՍՉԻ

Ս. ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ

Չ Մ Ի Ի Ռ Ն Ի Ո Յ

Պուրէն Անգրէաս Յ. փառազեան ծնած է ի Խասգիւղ
կ. Պօլսոյ 1806 Ապրիլ 11: Իւր հայրը Տէր Մանուէլ
քահանայի որդի Տ. Յարութիւն կ'ըսուէր. և իւր մայրն ալ
Մարիամ բարեպաշտուհի տիկինը՝ դուստր թիւլպէնտճի Ա-
սայեայ: Ա. Անգրէաս իւր ինն եղբարց մէջն անդրանիկն
ըլլալով, բնականաբար իւր ծնողացն ալ խանդաղատական
գթոյն առաւել վայելողն եղաւ: Իւր մանկական հասակին
մէջ սկսաւ Խասգիւղի Ս. Աերսիսեան դպրոցն երթալ, ուր
ջանասէր բնաւորութեամբ իւրով հասարակ ընթերցանութեան
և գեղեցկագրութեան մէջ հետզհետէ յառաջադէմ զարգա-
նալով քիչ ատենի մէջ՝ Վերականութիւն սկսելու պատրաս-
տուեցաւ:

Այնպիսի ժամանակներու մէջ դպրոցներուն կարգաց ու
կանոնաց համաձայն աշակերտ մը Վերականութիւն սկսելու
համար որչափ որ դժուարութիւններ կար ի գլուխ հանելու,
անոնց ամէնուն յաղթեց Ա. Անգրէասին անդուլ ջանքը և
իղձը, և մտաւ Վերականութեան ուսման մէջ աշակերտելով
յոտս հռչակաւոր Պատուելի Յովհաննէս Արժապետի:

13—14 տարեկան եղած ժամանակը իւր ծնողքը ինչպէս որ
այն ժամանակի սովորութիւնն էր, դպրոցէն հանելով շուկա-

յական գործերու զբաղեցընել սկսան : Բայց Ա. Անդրէասին ուսման վերայ ունեցած սէրը երբէք չնուազեցաւ . այլ իւր պարապ ժամանակներն ալ ետևէ էր Վերականութեան և մինչև Ղարտասանութեան զբաղիլ, աշակերտելով յոտս մեծահամբաւ Գրիգոր Ալարժապետի Փեշտրմալճեան :

Բնութեամբ ալ վառվռուն և աշխատասէր ըլլալով, իւր ուսմանց մէջ յառաջանալու աւելի դիւրութիւն մ'ունենալու համար, այլ և այլ զուարճալի յօգուածներ, մանաւանդ իւր գեղեցկագրութեան վարժապետ Գրիգոր Ալարժապետին՝ գրաբառ լեզուով յօրինած զուարճալի բազմաթերթ պատմութիւնները մեծ յաջողակութեամբ օրինակելու կ'աշխատէր :

Այսպէս Ա. Անդրէաս ժամանակը յանօգուտ և ի զուր չգործածելով, ընտիր մատենագիրներ կարդալու, այլ և այլ ուսմանց պարապելու զարմանալի եռանդ մը կը ցուցընէր : Այսպիսի պատանւոյ մը ո՞րչափ հարկաւոր էր երթալ յԱւրոպա, և իւր ուսումնատենչ փափաքը լնուլ . բայց կարելի էր որ ծնողք թողուին իրենց որդւոյն երթալ հեռանալ օտար երկիրներ :

Մինչ դեռ Ա. Անդրէաս իւր ուսմանց մէջ զարգանալով, հետզհետէ կը հռչակուէր իւր համբաւը . լսեց անոր յաջողակութիւնը ու բարի վարքը այն ժամանակի Աստուածարեալ Արքազան Պատրիարք հայրը, և զինքը փոքրաւոր ընելու և սարկաւագ ձեռնադրելու առաջարկութիւնն ըրաւ և կատարուեցաւ իսկ :

Փոքրաւորութեան ժամանակը՝ որ հազիւ թէ 17—18 տարեկան կար, կը շարունակէր տակաւին իւր ուսմունքը Ղարտասանութեան և Տրամաբանութեան, աշակերտեալ յոտս Պատուելի Գեորգ Ալարժապետի Չափրաստճեանց : Իւր ուսմանց և պաշտամանց մէջ մեծ յաջողակութիւն ցուցընելով, շատ սիրելի եղած էր թէ Արքազան Հօր, և թէ Ալարժապետաց, Քահանայից և աշխարհականաց իսկ :

Այս պաշտամանց մէջ մէկ երկու տարի շարունակեց, թէև

յայտնի կ'երևար իւր կոչումը, որուն պատրաստուած էր. բայց իւր անձին անբաւականութիւնը և յԱւրոպա ճանապարհորդելու իղձն ու սէրն ալ, որ արդէն իւր սրտին մէջ ծնած էր, զինքը կը խռովէին. իւր միտքն ու խորհուրդն ալ ոչ ումէք յայտնել համարձակելով, կը յանձնէ ինքզինքը Մատուծոյ ամէնօրհնեալ կամացը, և կը ձգէ իւր բոլոր խորհրդոց ի բարին կարգադրութիւնը ու տնօրէնութիւնը այն Տիրոջը, որուն կամօքը և հրամանաւը կը շարժին բոլոր մահկանացուք և բոլոր Տիեզերք :

Մատուածային Վախախնամութիւնը, որ ամէն բան ինքն կը տնօրինէ, և կը կարգադրէ ըստ կամաց իւրոց զխորհուրդս մարդոյ, Ա. Մնդրէաս ի սկզբանէ պատրաստած ըլլալով ի սէր Մզգին և ի սէր մանկտոյն Հայրենեաց զոհ ընելու. ուստի իւր Մատուածային հզօր աջը կարկառեց անոր վերայ, զորացոյց անոր պատանեկան առոյգ հասակը, և անակնունելի կերպիւ յաջող վախճան մը տուաւ անոր խորհրդոց, և Ա. Մնդրէաս նաւը մտած կը յառաջանար դէպ յԱւրոպա : ()-րեր կ'անցնէին, բայց ահագին ծովերը կտրելով անցնելով չէին հատներ. սաստիկ փոթորիկներ, սոսկալի ալեկոծութիւններ անպակաս էին, բայց Ա. Մնդրէասին սիրտը ամենևին չէր վրդովեր, սիրով կը տանէր ամէն նեղութեանց, կը հնազանդէր Մատուծոյ կամացը. և մէկ կողմանէ ալ մեծ մխիթարութիւն կը զգար, երբ կը տեսնէր թէ այն ալեկոծեալ վիճակին մէջ նաւին զեկն երբէք իւր նպատակէն չխոտորած, անընդհատ կը յառաջանար դէպ յայն կողմը, ուր ինքն ի վաղուց կը բաղձար երթալ :

Մյսպէս շարունակելով, կը սկսին Ղտալիոյ եզերքն երևնալ : Մռաջին անգամ իւր ծնողաց գրկէն բաժնուող 20 տարեկան երիտասարդ մը, օրերով շաբաթներով ծովուն մէջ ալեաց խաղալիք ըլլալէն, և ամէն վտանգներն ու նեղութիւններն անցընելէն յետոյ ինչ աստիճան ուրախութիւն կը զգայ, երբ իւր նպատակ դրած կողմը կամ երկրին առջևը նաւը խա-

ըիսխ կը նետէ. ահա այնպիսի ուրախութեամբ լցուեցաւ Ա. Մ. Նդրէասի սիրտը :

Իտալիոյ մէջ 5 տարի կենալով, և ըստ բաղձանաց իւրոց Իտալերէն, Վատիներէն լեզուաց և ուրիշ օգտակար ուսմանց պարապեցաւ : Պանդխտութեանը մէջ շատ վիշտ, տառապանք, նեղութիւն, հիւանդութիւն և անձկութիւն կրեց, բայց ամէնուն ալ արիութեամբ և զարմանալի համբերութեամբ տարաւ : Աստուած բոլորովին յուսահատ, անմխիթար և զուրկ ի ճշմարիտ հայրենակից բարեկամաց չձգեց. շարժեց Յարգելի Տ. Պրիգոր Աբելեանին սիրտը, որ ի Թրեստ կը բնակէր, և Ա. Մ. Նդրէաս այն օտարականութեանը մէջ վայելեց անոր խնամքը լիովին, և անով կը մխիթարուէր :

Այլաւ մօտեցաւ ժամանակը, որ Ա. Մ. Նդրէաս իւր պանդխտութենէն ելնելով՝ ծնողացը քով և ծնած երկիրը վերադառնայ. հնգամեայ աշխատութեանց ու քրտանց արդեամբքը բեռնաւորած մտաւ նաւը. ժամանակն էր վերջին անգամ մ'ալ ողջունել Իտալիոյ բարձրաբերձ սարերը, ու դարձնել աչքը՝ տեսնել իւր ծնած երկրին սահմանը և ողջունել անոր եզերքը :

Արկար ժամանակէ հետէ իւր ծնողքն ու ազգականքն ակնդէտ կը սպասէին անոր վերադարձին, և երբ իրենց որդւոյն ողջամբ և բեղմնաւոր վերադարձը տեսին, մեծ ուրախութեամբ լցուեցան : Այն բերկրութիւնն զգաց Ա. Մ. Նդրէաս, երբ պանդխտութեան շղթաներէն զերծեալ ինքզինքն իւր ծնած երկիրը, ծնողաց և ազգականաց քովը գտաւ :

Շուտով հռչակուեցան անոր վերադարձը և տաղանդը, զոր ստացած էր Իտալիա : Շատերը փափաքեցան զինքը դաստիարակ կարգել վարժարանաց կամ մասնաւոր տան մէջ աշակերտաց, բայց ինքն ամենեին տհաճութիւն կը ցուցընէր. ի զուր կ'աշխատէին ծնողքը համոզել զինքը, որ այն յարգելի ու ականաւոր առանց առաջարկութիւնն ընդունի : Այլ վերջապէս առւտրական գործերու ղբաղելու նպատակաւ դարձեալ

պատրաստուեցաւ նաւ նստիլ և ուղևորիլ ի Թրեստ, 5—6 ամիս ծնողաց տեսութիւնը վայելելէն յետոյ :

Թէև ինքը հեռու կը փախչէր վարժապետական ծանր ու փափուկ պաշտօնէն . սակայն Մատուած ինչպէս որ զինքն ի սկզբանէ պատրաստած էր Հայաստանի թշուառ զաւակաց լինել հայր, և անոնց մտաւորական լուսաւորութեան համար կեանքը զոհել, խոտորեցուց զնա իւր նպատակէն . և նաւը Ֆոչայի առջևը հասնելով, Ռ. Մնդրէաս նաւէն կ'ելնէ, ցամաքի ճանապարհով Մենեմէն կուգայ . հոն լսելով թէ ի Օմիւռնիա ժանտախտ կայ, կը վախնայ Օմիւռնիա երթալու : Քիչ մը ժամանակ Մենեմէն մնալէն յետոյ, ի Օմիւռնիա կը հրաւիրուի երևելեաց կողմանէ . ուր ըստ արժանւոյն պատիւն ու յարգը տալով Օմիւռնիոյ երևելի ու յարգելի Մնձինքը, Մզնուական Տ. Մկրտիչ Նուպարեանին հետ սաստիկ թախանձանօք կը ստիպեն զինքը չերթալ ի Թրեստ՝ մնալ անդ դաստիարակութեան պաշտօնիւ :

Չկրցաւ ունկնախից ըլլալ անոնց թախանձանացը, և բողբոջին դէմ կենալ անոնց բաղձանացը . զարմանալի Մատուածային իմն ազդեցութեամբ արծարծեցաւ իւր սրտին մէջ Մզգին ու Հայրենեաց սէրը . այն օրէն առաջադրեց իւր անձը և իւր կեանքը յօգուտ Մզգին և Հայրենեաց զոհելու . մէկդի ձգեց առևտրական գործոց զբաղելու նպատակը, ընդունեց անոնց առաջարկութիւնը և յանձնառաւ սիրով այս փափուկ ու դժուարին պաշտօնը տանելու, և սկսաւ նոյն ժամանակին այսինքն 1831ին՝ իւր 25 տարեկան երիտասարդական առոյգ հասակով՝ Օմիւռնիոյ Ս. Մեսրոպեան Արժարանին մէջ Իտալերէն և Հայերէն լիզուի դասատուութիւն ընելով՝ Արժարանին ներքին Աերատեսչութեան պաշտօնն ալ վարել :

Արժապետութեան պաշտօնը վարելու խնդիրը յանձն առնելէն 5—6 ամիս ետքը, ամուսնութեան սրբազան կապով միացաւ ընդ համեստափայլ Մարիամ օրիորդի դըս-

տեր Տ. Մանուէլի Ախտինցիեան : Ամուսնութեան առի-
թով բողոքովին հաստատուեցաւ ի Օմիւռնիա և իւր պաշտո-
նին մէջ :

Արժապետական պաշտօն վարելու սկսած օրէն ակն
յայտնի կը՝ ցուցընէր իւր հանճարը , և այս ծանր պաշտօնին
մէջ իւր բնածիր յաջողակութիւնը . զարմանալի եռանդով մը
դպրոցին բարեկարգութեանը և յառաջադիմութեանը կը ջա-
նար . իւր եռանդը , աշխոյժն ու ջանքը կը կրկնապատկուէին
պաշտպան Տեարց տուած խրախոյսներէն ու քաջալերութիւն-
ներէն : Արջապէս ըստ բաղձանաց իւրեանց՝ Օմիւռնացիք
գտին այն հոգին Ա. Անդրէաս վարժապետին վերայ , որ իւր
անձնանուէր երկասիրութեամբը կը խոստանար իրենց վարժա-
րանին բարի համբաւը հռչակել , և Օմիւռնիոյ Հայ ազգին
մէջ ուսումնականութեան լոյսը ծաւալելու միջոցն ու առիթն
լինել՝ պաշտպան Տեարց սատարութեամբն ու ձեռնտուու-
թեամբը :

1836ին Ա. Անդրէաս վարժապետ յապացոյց իւր ջանից
և արդեանց գիշեր ատեն Ա. Անսրոպեան վարժարանին մէջ
Խտալական լեզուով թատր մը ներկայացուց երկու անգամ ,
իւր յառաջադէմ աշակերտաց դերասանութեամբը : Առաջին
անգամին քաղաքիս երևելի անձինքը ու պատուաւոր վաճա-
ռականքը հրաւիրուած ըլլալով , դերասան աշակերտաց ներ-
կայացուցած տեսարաններուն զմայլեցան , և ամէն մէկ դերա-
սանի ալ իւր բնութեան և ձրիցը համեմատ կատակերգու-
թեան մասերը բաժնուած ըլլալով , մեծապէս գովեցին մանկ-
տուոյն ձիրքը և Ազգը , որոնցմով պատուեցաւ Ա. Անդրէաս
վարժապետ : Արնայ մէկը գուշակել թէ այնպիսի ժամանակի
մէջ առաջին անգամ Հայոց ազգին մէջ թատր ձևացընելու
համարձակութեանը ձեռնամուխ եղող անձ մը ինչ տեսակ
ներդութիւններ ու տառապանք կ'ունենայ կրելու . ահա անոնց
ամէնը կրեց Ա. Անդրէաս վարժապետը , և ամէնուն ալ տա-
րաւ սիրով . միայն թէ իւր ջանքն ու իղձն այս էր , մեր ազգը

ճանչցընել ուրիշ աղղաց, մանաւանդ Աւրուպացւոց՝ թէ անպիտան անարդ աղգ մը չէ, այլ ունի ազնիւ ձիրքեր ալ, որովք՝ եթէ ժամանակը բերէ, մեր ազգն ալ իրենց ունեցած մտաւորական լուսաւորութեանն ու յառաջադիմութեանը կրնայ զուգընթաց ըլլալու: Ա՛հա այսպիսի ոգի մ'ունէր Ա. Անդրէաս վարժապետը, և նախանձայոյզ մարդոց զըսարտութեանց ու բամբասանաց ալ կը համբերէր. քանզի ստոյգ է, որ միշտ Ազգասէր մէկու մը կամ Ազգին բարերարել ուղղանձի մը բնականաբար նախանձութենէ գրգռուած թշնամիներ կըլլան. բարերազգութեամբ այս թատերական խաղին ներկայանալուն արգելք եղող թշնամիք սակաւաթիւ ըլլալով, ամօթով մնացին հըօր կողման, որ Ա. Անդրէաս վարժապետին պաշտպանաց մասը կը կազմէին: Այս մասին մէջ երևելի եղին այն ժամանակի դպրոցին Հոգաբարձութեան պաշտօնը վարող Տ. Վրիգոր Արստանդեան, Տ. Ս. Պալասանեան և Տ. Յովհաննէս Առաքարեան, որ ոգևով չափ աջակից և պաշտպան եղին թատերական խաղուն գործադրութեանը:

Իայց որքան որ հակառակորդք կ'աշխատէին վարժապետին պաշտպանաց սիրտը թուլցընել ու պաղեցընել, և իրենց չար դիտաւորութիւնն առաջ տանիլ, անհանգիստ ընել զինքը. այնքան ևս առաւել պաշտպան Յարգելեաց սէրը կ'առատանար վարժապետին վերայ. հետզհետէ անոնց թիւն ալ աւելնալով այնքան կը զօրանային, որ հակառակորդ կողման լուր միայն կը մնար: Ազգերնուս կործանման գլխաւոր պատճառին մէկն ալ այս նախանձութեան չար ոգին ըլլալը լաւ գիտէր պաշտպանաց մասը, ուստի ամենայն զօրութեամբ անոնց չարախօսութեանցն ունկն չէին մատուցանէր:

1839 ին Ա. Անդրէաս անգամ մը Պօլիս իւր ծնողացը քով դառնալու որոշած ըլլալով, բոլոր Յարգելի ու երևելի անձինք թախանձեցին, որ շատ չուշանայ ի Պօլիս ու դառնայ, որպէս զի իւր բացակայութեամբը դպրոցը երեսի վերայ չը մնայ: Պարտաւորուեցաւ Ա. Անդրէաս վարժապետն ալ

10-12 օր միայն բացակայ լինել ի Օմիւռնիոյ, և շուտով վերադառնալ իւր պաշտօնին :

Վարդգին առաջին վարժապետութեան և ներքին վերատեսչութեան պաշտամանց մէջ անդուլ աշխատութեամբ կը յարատեւէր Ռ. Մնդրէաս, իրեն օգնական ունենալով միշտ դրարդին առաջին դասուն յառաջագէժ աշակերտներէն ոմանք : Տարուէ տարի հարցաքննութեան շքեղ հանդէսներ կը կազմուէին . Պարգևաբաշխութեան հանդէսներու մէջ աշակերտաց մրցանակներ ու պարգևներ կը բաշխուէին . ժողովուրդը բերանաբաց ակնպիշ կը մնային տղայոց պատասխանատուութեանց՝ զանազան ուսմանց վերայ, զորս կ'ընէր վարժապետը՝ յանդիման ժողովրդեան . «մեր ժամանակն այսպիսի բաներ տեսնուած չէին, երանի՛ ձեզ զաւակունք», կը լսուէր ամէնուն բերանէն, «դուք պիտի ըլլաք մեր յոյսը և մեր Մղգին ապագայ բարելաւութեանը ապացոյցք» . ամէնքն անդադար կը գովէին զՌ. Մնդրէաս վարժապետը, որուն քրտանց և վաստակոց արդիւնքն էին այն մատաղ մանկանց յաջող պատասխանատուութիւնները, որոնց վերայ ծնողք և հայրենասէրք իրենց յոյսը դրած էին :

Հետզհետէ սկսան իւր ուսմունքն ըստ բաւականին աւարտող աշակերտք սփռիլ Մղգին մէջ, ուսման քաղցր ճաշակը վայելող անձինք աղգին անդամները կազմել, ազգասիրութեան ու հայրենասիրութեան ոգին կենդանանալ . ճանչցաւ ամէն մարդ որ մեր աղգին կենդանութիւն տուողն ուսմունք և գիտութիւնք պիտի ըլլան : Ուստի աղգին մէջ ուսումնասիրութիւնը և ընթերցասիրութիւնն արծարծելու համար առաջին անդրանիկ լրագիրն ի թուրքաստան՝ Մըշալոյ՝ Մըշալոյ երևցաւ ի Օմիւռնիա 1840ին : Հայոց աղգին յառաջագիմութեան աւետարբեր Մըշալոյսը սկսաւ ծաւալիլ, ամէն հայազգի խնդութեամբ տօնեց ու շնորհաւորեց անոր ծագումը, և ամէն տեղ սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ : Իայց ասով չբաւականացան Ուսումնականք և Ուսումնա-

սէյք , ազգին մանկանց ուսման ճաշակը տալու համար աւելի յարմար ու մտաւոր միջոցը մտածեցին , և որոշեցին ընկերութիւն մը կազմել , այն է Անկերութիւն , որուն միակ նպատակն էր ազգին ուսումնական յառաջադիմութիւնը . ասոնք ամէնն ալ Ա. Անդրէաս վարժապետին անխոնջ ջանից և աշխատութեանց արգասիքն ըլլալը ոչ ոք կրնայ ժխտել :

Սիւնեաց Անկերութեան հիմնադրութենէն յետոյ վարժարանը կերպարանափոխ եղաւ , աւելի ևս լաւ վիճակի մէջ մըտաւ . գործով իսկ կ'ապացուցուէր , թէ այսպիսի բարենպատակ ընկերութիւնները մեծ ներգործութիւն կ'ունենան ազգային վարժարանաց վերայ :

Վարժարանին մէջ տպարան մ'ալ հաստատուեցաւ , որուն վերատեսչութիւնը Ա. Անդրէաս իւր վերայ առած , անոր ծաղկելուն ու բարգաւաճմանը կը ջանար : Տպարանէն ի լոյս ընծայուած գործոց մէջ երևելի եղէն Անի Պատրիարքական գործք հանգուցեալ Մեծիմաստ Տէր Յովհան Քաջանայի Անանդեցեան և նախկին մեծ վարժապետի Ս. Մեսրոպեան վարժարանին . Տրամաբանութիւն , թարգմանեալ ի Պաղղիականէ ի Մեծասպատիւ Տ. Պրիգորէ Աոստանդեան . ուրիշ հեղինակութիւններ , Աարեկ , Սաղմոս , Աորիւն , Արկած Արիստոնովսի , և այլն :

Պպրոցէն ելնող յառաջադէմ և ուսումնական աշակերտներէն ոմանք ալ իրենց մէջ Հայկական ընկերութիւն մը կազմեցին , ու տպարան հաստատեցին , որուն նպատակն էր այլ և այլ գործք , հեղինակութիւն և թարգմանութիւն ի լոյս ընծայել վասն յառաջադիմութեան Ազգիս :

Ա. Անդրէաս վարժապետը տեսնելով այս ամէնը , և իւր քրտամբքը ուղղուած վարժարանին բարգաւաճիլն ու ծաղկիլը . իւր նպատակին հասնելու կէտին վերայ ըլլալուն լաւ համոզուելով , ևս առաւել կը քաջալերուէր , և հաստատ կ'առաջադրէր յօգուտ Հայրենեաց ի սէր Ազգիս և ի յառաջադիմութիւն նորա ամենեին ոչ աշխատութիւն , ոչ քիրտն և ոչ իսկ անձը խնայել :

Բայց 1845 ին եղած անակնունելի դէպքը, այն ահագին հրդեհը մեծ աղէտ մ'եղաւ Օմիւռնիոյ հայկազուն բնակչաց. բոլոր Հայոց թաղը ըստ մեծի մասին այն սոսկալի հրոյն ճարակ եղաւ, բաց ի վարժարանէն: Այս հրդեհը Սիւնեաց ընկերութեան քայքայման պատճառ եղաւ. վարժարանին տրպարանն ալ այրելով՝ իւր աճիւններուն հետ ոչնչացաւ գրեթէ. նմանապէս Հայկազեան ընկերութիւնն ալ չկրցաւ վերըստին կենդանանալ. միայն Արշալոյսը խաւարելու վտանգէն ազատ գտաւ, և բազմապիսի փորձութեանց և նեղութեանց յաղթող եղան անոր խմբագիր Տ. Ղուկաս Գ. Պալղաղարեանին անձնանուէր աշխատութիւնը և հայրենասէր ոգին:

Հրդեհին պատճառաւ առանց բնակարանի մնացած խղճալեաց ոմանց ապաստանարան եղաւ Սեւրոպեան վարժարանը 5-6 ամիսի չափ: Յետոյ դարձ եալ բացուեցաւ դպրոցը, եկան աշակերտք, ժողովեցան այն տեղը, ուր երբեմն իմաստութեան ճաշակը կ'առնուին: Այնպիսի թշուառ ու ողորմելի վիճակի մէջ, ո՛վ պիտի ըլլար վարժարանին հոգածու, խնամատար և պաշտպան, մանաւանդ թէ դեռ նոր զրկուած ըլլալով Սիւնեաց ընկերութեան խնամքէն, ոչ ոք կրնար հանդուրժել և զսպել արտասուքը այն այրիացեալ վարժարանին վերայ: Բայց շուտով սրբուեցան արտասուք. վարժարանն իւր նախկին բարեկարգութեան մէջ մտնել սկսեց, երբ Ա. Անդրէաս վարժապետը բոլոր նեղութիւնք և տառապանք բանի տեղ չդնելով, աջակցութեամբ իւր միւս վարժապետ եղբարց և սատարութեամբ յարգելի ազգասիրաց վերստին ամէն միջոց ձեռք առաւ ի յառաջադիմութիւն և ի բարեկարգութիւն վարժարանին:

Շուտով վարժարանն իւր նախկին վիճակը ձեռք բերելով, օր ըստ օրէ յառաջադէմ զարգանալ սկսեց, մինչև անոր բարի համբաւը տարածուեցաւ բոլոր Հայոց մէջ՝ որոնք այլ և այլ հեռաւոր տեղեր կը բնակին: Պօլսոյ մէջ մեծ անուն ու համարումն ստացաւ, և հատեանց վսեմաշուք Կերդաստանը ի նշան սիրոյ և համարման իւր, բաց ի պատուելոյ զվարժա-

րանն այլ և այլ բաղում ընծայիւք և նուիրօք, սկսաւ իւր ազնիւ
 շառաւիղներէն մէկ քանին խրկել ի Օմիւռնիա յաշակերտու-
 թիւն յոսս Ա. Անդրէաս վարժապետի: Այ միայն ի Պօլ-
 սոյ, այլ և օտար երկիրներէ ալ գիտութեան ծարաւի մանկտի
 կը գիմէին ի ծոց Ա. Արտուրեան վարժարանի. ասոնցմով
 մեծ պատիւ ստացաւ վարժարանը, և անով կը վառաւորուէր
 Ա. Անդրէաս վարժապետ:

Արժարանին այցելութիւն ընող անձինք ալ նոյնպէս վար-
 ժարանին բարեկարգութիւնը կը հաստատեն իրենց ստորագ-
 րութեամբն Այցելոց Գրքին մէջ: Այցելու օտարազգիք
 ալ մեծ պատուով ընդունելութիւն կը գտնէին Արժարան-
 տէն, որ իւր պատուական լեզուագիտութեամբը գոհ կ'ընէր
 զԱյցելուս իւր տուած տեղեկութեամբը թէ վարժարանին
 ընթացքին և թէ Հայոց ազգին վերայ:

1849 ին Ա. Անդրէաս վարժապետը երկրորդ անգամ ի
 Պօլիս իւր ծնած երկիրն ընտանեօք ճանապարհորդելու որո-
 շումն իմացուց, և շատ դժուարաւ կրցաւ մէկ ամսուան հա-
 մար արտօնութիւն առնուլ, այն պայմանաւ՝ որ անշուշտ կրկին
 վերադառնայ ի Օմիւռնիա: Ա. Անդրէաս վարժապետը ի
 Պօլիս մեծ պատիւ գտաւ Ազգիս երեւելիներէն, և հոն նշա-
 նաւոր դպրոցներն ալ գնաց այցելութիւն ըրաւ: Ղեզայիր-
 լեան վսեմաշուք Սկրտիչ Ամիրային այցելութեան երթալով,
 վսեմափայլ Ամիրան իւր ի վաղուց ունեցած փափաքը ծա-
 նուցանելով՝ առաջարկեց մնալ ի Պօլիս. բայց վարժապետը
 մեծ շնորհակալութիւն ցուցնելէ յետոյ պարտաւորուած էր
 անոր խնդիրն ի դործ դնել անկարող ըլլալ, քանզի խօսք
 տուած էր կրկին վերադառնալ ի Օմիւռնիա, նոյնը կը յոր-
 դորէին Օմիւռնիայէն եկած թախանձանաց նամակները, և
 կ'ըստիպէին զինքն երկար ժամանակ չմնալ ի Պօլիս: Ամիսի
 մը չափ Պօլիս կենալէն ետքը վերադարձաւ ի Օմիւռնիա իւր
 պաշտօնին, որով Օմիւռնացւոց մեծ ուրախութեան պատճառ
 եղաւ:

11511

Ի Օ՛միւռնիա վերադարձէն յետոյ անձանձիւ իւր պաշտօնին մէջ կը յարատեւէր: Ինքն իւր վարքովը հայելի եղած էր աշակերտաց, ինքզինքը սիրելի ընծայած էր իւր սանուցը. քաղցրադէմ էր աշխատասիրաց ու բարեբարոյից, և խիստ յուլից և վատաբարոյից: Օ՛արմանալի կերպով մը աշակերտաց սէրն ու եռանդը կ'աւելցընէր ուսման մասին. իւր համոզիչ խրատներովը շատ անգամ զանոնք ուսումնասիրութեան վառելու համար դասին մէջ խրատ կու տար այլ և այլ հեղինակաց գործերը կարդալու, և նախ ինքը գործով կը ցուցընէր, և իւր օրինակին կը հետեւէին աշակերտք. ասով իրենց մայրենի լեզուին մէջ շատ յառաջագիմութիւն կ'ընէին աշակերտք, ինչպէս որ Ա՛րշալուսոյ մէջ հրատարակուած բանաստեղծական և մատենագրական յօդուածներէն յայտնի կ'երևան: Ա՛րժապետին վաստակոց արդիւնաւոր ըլլալուն ուրիշ մեծ ապացոյց կրնայ սեպուիլ, իւր ձեռասուն աշակերտներէն բանագէտ Ա՛ղբարց Տէտէեան ուսումնասիրութեան և հայրենասիրութեան ոգին, որ 1853 Յուլիսին Օ՛միւռնիոյ մէջ Ա՛րէի Ա՛րարադէան պատուական ամսաթերթ մը հրատարակել սկսան, որով վարժապետին մեծ ուրախութեան, մխիթարութեան և յուսոյ առիթ եղան:

Ա՛. Անդրէաս վարժապետ ՍԵՍՐՈՒԿԵԱՆ վարժարանը մտած օրէն սկսած էր Վաղղիերէն լեզուի պարապիլ, և հետզհետէ կատարելագործեց զայն. Վտալերէնէ, Վաղղիերէնէ ընտիր յօդուածներ թարգմանելէ չէր դադարէր: Ա՛յսպէս բոլոր օրը պարապ ժամանակ չանցընելով՝ կ'աշխատցընէր աշակերտները, ինքն ալ միատեղ աշխատելով: Աիրով մտիկ կ'ընէր խիստ փոքր և յետին աշակերտի մը հարցմանցն ու առաջարկութեանց, այն աշակերտին վերայ աւելի ուշագրութիւն կ'ունենար, որ աստուածապաշտ և երկիւղած ըլլալով՝ ջանք և աշխատութիւն կը ցուցընէր ուսման մէջ յառաջագիմելու: Ատէպ ստէպ հետազօտութիւն կ'ընէր աշակերտաց վարուց և ուսման մէջ ունեցած յաջողակութեանը, աղէկ աշակերտն անդադար

կը գովէր, ու թիւր աշակերտն ալ խրատելով՝ կը ջանար ուղղել :

Մեսրոպեան վարժարանին բարձրագոյն սրահին աշակերտները Վերականուծեան, Ճարտասանութեան, և Տրամաբանութեան մէջ վարժեցընելէն յետոյ, զանոնք բնական քաղաքական և ուսումնական աշխարհագրութեան, հայոց պատմութեան, դիցաբանութեան և այլն, և ամէնէն աւելի Վրիստոնէական վարդապետութեան մէջ կը կրթէր: Եւստ ախորժելի էր իրեն և մեծ զուարճութիւն կ'առնէր աշակերտաց, երբ պատմական դասերու մէջ, Վրիստոնէութեան համար արիւն թափող մեր նախնի Հայ քաջազուններուն, Հայաստանի հնախօսութեան և Սրբազան պատմութեան այլ և այլ մասերուն վերայ տեղեկութիւն կուտար. մեր Ազգին քաջած այնքան թըշուառութեանց պատճառներուն և Վրիստոնէութեան ճշմարտութեան վերայ խօսք բացած ժամանակը, իւր արտասուքը չկրնալով բռնել, աշակերտաց սիրտը կը փղձկեցընէր. և պատեհութիւնն ալ չկորսնցընելով՝ կը ջանար աշակերտաց սրտին մէջ հայրենասիրութեան հուրն արծարծել, հասկցընելով մեր Ազգին վերստին կենդանութեան միջոցները, և Վրիստոնէութեան ճշմարտութիւնն անմերժելի փաստերով ապացուցանել, և յորդորել՝ ի նոյն կալ մնալ հաստատուն մինչև ի մահ հաւատարիմ մնալով Հայաստանեայց Առաւելորդական ուղղափառ Ակեղեցւոյ: Ահա այսպէս իւր բարեպաշտութեամբն և ջերմեռանդութեամբն ալ օրինակ ու պատկեր եղած էր աշակերտաց: Արկաղաւակութեան, մատնութեան, վրէժխնդրութեան և թշնամանաց ոգիները կը ջանար աշակերտաց սրտէն բնաջինջ ընել իւր համեղ և կազդուրիչ խրատներովը. աշակերտաց մէջ եղբայրսիրութիւնը հաստատ պահելու համար ամէն միջոց ի գործ կը դնէր. ընկերութիւն կը կազմէր երբեմն աղքատ տղայոց օգնելու համար, և երբեմն ալ թանգարանին օգտակար և ընտիր գրեանք գնոյ առնելոյ համար: Իւր պատկառելի կերպարանքն ալ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէր, յանցաւոր աշակերտ

մը պատժելը բաւական էր շատ անգամ իւր ներկայութեանը կոչելը զայն : Իւր յաղթանգամ մարմինը, իւր լայն ճակատը, իւր շրջահայեաց տեսողութիւնը և ազդու արտասանութիւնը մեծ հետաքրքրութիւն կը պատճառէին աշակերտաց՝ յօժարութեամբ ունկն մատուցանել անոր դասերուն և հայրական խրատներուն : Այսպէս իբրև կատարեալ հայր խնամելով մեր ազգին մանկուկը, արժանացաւ Հայր պատուանունն ընդունիլ Օմիւռնիոյ Հայնզգի ժողովրդէն, և սկսան մեծ ու պղտիկ Հայր Արժապէտ կոչել զինքը :

Իսոյց վարժապետական փափուկ ու տարժանելի պաշտօնին հետ կից եղող տառապանքը, նեղութիւնները և թշնամանքն ոչ ոք կրնայ ուրանալ. Հայր վարժապետին այս բաղմամեայ միջոցին մէջ վարած պաշտօնն ալ անտարակոյս բաղմապիտի վշտերէ զուրկ չէր : Ատուգիւ բաղմաթիւ էին ազգասէր սատարք, բարերարք և պաշտպանք հայր վարժապետին, բայց և սյնակս աղէկ մարդուն հակառակորդք չէն պակսիր, և հակառակորդաց բերանն ալ թշնամանելէ չէն դադարիր. շատ անգամ իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւնները ի դերև ելան, և ամբաստանողներն ալ ծաղր ու ծանակ եղան, ու վարժապետին անմեղութիւնը պաշտպանուեցաւ : Ի վերայ այսր ամենայնի հայր վարժապետը միշտ ներողամտութեան կշիռը չթողուցած, անոնց տգիտաբար գործելուն կարեկից ըլլալով, դարձեալ զանոնք կը պատուէր և կը յարգէր խոնարհաբար, և իւր քաղցրաբարոյութեամբը եթէ ոչ սրտերը՝ դէժ արտաքին գէմքերը կը մեղմացընէր : Իպրոցին համար ընտրուած տարեկան հոգաբարձու երկու յարգելի անձինքը, ո ոք և ըլլալին, միշտ զՍ. Անդրէաս վարժապետը իբրև հայր պատուելով անոր հետ կը խորհրդակցէին, ինչ որ պէտք էր դպրոցին բարեկարգութեանը համար. և ան երկու անձանց և ոչ մէկը հայր վարժապետին որևիցէ առաջարկութեանը դէմ չէր դնել. այլ համամիտ, համախոհ ամէն բանի մէջ՝ ազգին օգուտը կը մտածէին. ահա ասանկով Աւերոպեան վարժարանն ալ իւր

Համբար և մեծ անուն ստացաւ :

Արժարանին այս բարեկարգ ընթացքն ընդմիջող յանկարծահաս դէպք մը մեծ աղէտ եղաւ վարժարանին համար : 1855ին Յունվարի մէջ Ա. Անդրէաս վարժապետ հիւանդանալով՝ ծանր ու անյուսալի կերպով անկողին ինկաւ . շքփութեցան ազգայինք և ամէնն ալ կ'աճապարէին ի տես և ի լուր հիւանդութեան նորա . առաւօտուրնէ մինչև երեկոյ և գիշերներն ալ մինչև լոյս երթևեկութիւն կ'ընէին վարժապետին տունը . ոմանք բժիշկներու խորհրդակցութիւն կազմել կ'առաջարկէին , ոմանք ըստ հրամանի բժշկաց դերերու գործադրութիւնը կ'ընէին . ամէնն ալ ծառայել կը փութային , և ցաւով կը հառաչէին թէ դպրոցին բարեկարգութիւնը պիտի խանդարուի : Հիւանդը հետզհետէ ծանրանալով , բժիշկներն անգամ տարակոյս կը ցուցնէին անոր առողջանալուն . խռովեցան ազգայինք , և յուզեցաւ վարժարանը , թշուառ մանկուոյն մէկ մասը յԱյկեղեցի կը վազէին աղօթք և հսկումն ընելու համար առ Աստուած , որ իրենց բարեացապարտ ուսուցչին խնամքը վերստին վայելելու արժանացնէ . մէկ մասն ալ վարժապետին տանը շուրջ շարուած՝ յաջող լոյ կ'ըսպասէին իրենց վարժապետին առողջութեան նշան մը տալուն վերայ : Արբ մարդկային օգնութիւններէն բոլոր յոյսերը կտրուեցան , ու ամէնն ալ առ Աստուած դիմեցին , այն ժամանակը երևեցաւ յերկնից Աստուծոյ սքանչելիքը , և մահուան դուռը հասած հիւանդը սկսաւ ապաքինիլ , և բժշկաց ջանքովն ալ քիչ քիչ իւր նախկին առողջութեան վիճակը մտնել : Անծպահոց մէջ էր , Ա. Անդրէաս վարժապետը սկսեց դպրոց երթալ . բայց բժիշկը պատուիրած էր թէ , «այսուհետև վարժապետին ամենեին ներդրութիւն տալ պէտք չէ . սրտադող և զայրոյթ զինքն ի գերեզման կ'իջեցնեն . հիւանդութիւնը կաթուածական ըլլալով , եթէ անգամ մը ևս կրկնելու ըլլայ , ալ ազատելու յոյս չկայ» . բժշկին պատուէրը սիրով մտիկ ըրին . ամէնն ալ «Այր վարժապետ հանգիստդ նայէ , ըսին , ձեր ող-

ջութիւնը բաւական է մեզի . քու հովանիդ բաւական է վարժարանին , ուզած ժամանակնիդ միայն կրնաք ներկայ գրտնուիլ դպրոցը” : Արժապետին մեծ ու խորին շնորհակալութիւն ցուցընել կը մնար . թէև առանց անոնց մտիկ ընելու , ինքը դարձեալ կը փութար ամէն օր դպրոցը ներկայ գտնուելու , և եթէ ժամանակ ու կարողութիւն ունենար դաս ալ տալու :

Բայց որքան փոփոխութեան ենթակայ է ժամանակը , որ տակաւին տարի չանցած ոմանց մոռցընել տուաւ այս խոստմունքնին . փոքրիկ աննշան դէպքէ մ’այնպիսի ահագին վրդովմունք և սասանմունք յառաջ եկան , և վարժապետն ալ այն վրդովմանց և սասանմանց մէջ զոհ եղաւ գրեթէ : Ա . Մնդրէաս վարժապետին կենաց շրջանին մէջ խիստ նշանաւոր , աղէտալի ու գլխաւոր դէպքն այս վերջինն եղաւ , զոր առանց ճշմարտութիւնը ծածկելու անաչառ ու միանգամայն ցաւով ստիպուած եմ պատմել :

Նոյն տարին 1855 Մարտի մէջ ըստ կանոնի նոր հոգաբարձու պիտի ընտրուէր վարժարանին . և փոխանակ ըստ սովորութեան երկու անձինք հոգաբարձու ընտրուելու , ութ անձինք ընտրուեցան տարեկան հոգաբարձու . ասոնց յանձնուեցան վարժարանաց վերատեսչութեանը հետ՝ բոլոր ազգային ել և մտից գործերը :

Այս ութ անձանց կազմած ժողովոյն անդամ և խորհրդական ըլլալու պատիւն ունէր Ա . Մնդրէաս վարժապետ , և դպրոցին բարեկարգութեանը վերաբերեալ որ և իցէ խորհրդոյ մը գործադրութեան որոշումը ինքն ալ պիտի հաստատէր : Վարդցին ներքին և արտաքին դասատուաց բռնած ընթացքին և անոնց դասատուութեան եղանակին վերայ տեղեկութիւն առնելու արտօնութիւնն ունէր ի բնէ անտի , ինքը ներքին ընդհանուր վերատեսուչն ըլլալով : Բայց քանի որ այս ութ անձանց ժողովը կազմուեցաւ , կ’ըզգար Ա . Մնդրէաս վարժապետ , որ նոյն 25 տարուրնէ ի վեր ունեցած արտօնութիւններն ընդունայն

ընելու կը ջանան, և աս անշուշտ նոյն ժողովոյն անդամ եղող քանի մը փառասէր անձանց գրգռութենէն ծագած պիտի ըլլայ, իբր թէ իրենք ըլլան բացարձակ վերատեսուչ և այլինչ որ է, այս տղայական խորհուրդներն ի գլուխ հանելու համար ժամանակի պէտք ունէին, և այն ժամանակն ալ յարմարագոյնն ըլլալ կը ցանկային:

Ժամանակն ինքնին բերաւ. ժողովն որոշեց առանց վարժապետին գիտութեանը Տաճկերէն լեզուի Հայ դասատուն Պ. Վրիգոր Վէորգեան—Մարալերցի հանել իւր պաշտօնէն, և անոր տեղն ընտրել դարձեալ նախկին Տաճիկ դասատուն*։ Չարմացաւ Ռ. Անդրէաս վարժապետ, որ նորընտիր հոգաբարձուք փոխանակ դպրոցին բարեկարգութեանը և յառաջադիմութեան միջոցները մտածելու և անոնց վերայ հոգ տանելու, աւելի ևս յետախաղաց ըլլալուն պատճառ կ'ըլլան. քանզի Տաճիկ դասատուին այս պաշտօնին մէջ եղած ժամանակը ցուցըցած ծուլութեանը և այն պաշտօնը վարելու անկարողութեանը քաջ վերահասու եղած էր. նամանաւանդ թէ Հայ դասատուին այն լեզուին մէջ ունեցած լիովին տեղեկութեանցը, և քիչ ժամանակի մէջ աշակերտք զդալի կերպով այն լեզուաց մէջ ցուցըցած յառաջադիմութիւննին շոշափած, և անկէ ետքն ալ անտարակոյս ևս առաւել յառաջադիմելնուն լաւ համոզուած ըլլալով, ինչպէս կրնար հանդուրժել և չբողոքել ժողովոյն, իրենց այս ըրած անպատեհ փոփոխութեանը դէմ։ Ի զուր կը ջանար ժողովը համոզել զԱնդրէաս վարժապետը, թէ Տաճիկ դասատուն քաջավարժ է այս լեզուին մէջ, և սոր-

*Այս Տաճիկ դասատուն նախկին հոգաբարձուաց ժամանակը պաշտօնէ հանուելուն գլխաւոր պատճառն էր, իւր անպատիւ բառով նախատելը՝ դպրոցին վաղեմի աշակերտներէն Պարոն Զ. Ստեփան Ե. Զախրեան Աքշիհիցի բարերարոյ եւ ուսումնական երիտասարդը, որ այն ժամանակը Անդրէաս վարժապետին օգնական վարժապետ կարգուած էր։ Բաց յայսմանէ իւր ծուլութեանը ու հեղգութեանը կողմանէ ալ նշանաւոր էր Տաճիկ դասատուն։

վնայրնելու մասին ևս առաւել յաջողակութիւն ունի : Մայց ինչ-
պէս կրնար համոզուիլ Ռ. Անդրեաս վարժապետը . կը տես-
նէր հոգաբարձուաց ասորինաւոր ընթացքը , իրենց վաճառա-
տան շահն ազգայինէն վեր դասելով . և մէկ կողմէն ալ դա-
սառու աշակերտաց բողոքին և գանգատանաց ունկնախից չկրո-
նալով ըլլալ . տարիներով փորձած մարդը նորէն փորձելու հա-
մար ժամանակ կորսնցրնելու պարտաւորուած չըլլալով , ինքն
ալ բողոք կը բառնար , «անհնարին հակակրութիւն մ'ունիմ
այն դասատուին դէմ , եթէ բոլոր աշխարհք մէկ տեղ դայ
զիս չպիտի կրնան համոզել» . [Թէև փնքը զարմանալի արիու-
թեամբ կը պաշտպանէր դպրոցին շահը , ազգին պատիւը և
մանկտուոյն օգուտը , բայց միւս կողմը հակառակութեան ոգւով
ունկն չէին մատուցաներ . ահա այս փոփոխումէն ծագեցաւ
այն մեծ յուզումները , և տարիէ մ'ալ աւելի ժամանակ տեւեց
այն աղէտալի վրդովմունքն ի Օմիւռնիա :

Չարմանալի է արդարև , որ մարդիկ երբեմն վերջին ճգամբ
կ'աշխատին ճշմարտութեան դէմ զինելու , և երբեմն ալ ի-
րենց կրիցը զոհելու համար չեն խնայեր ոչ հասարակաց բարին
և ոչ ալ ազգին օգուտը . այսպէս կ'ընէին այն ութ հոգաբար-
ձուք , ճշմարտութեան դէմ ականջնին գոցած մտիկ ընել
չէին ուզեր վարժապետին ձայնին* , որ ի զուր ոգւով չափ կը ջա-
նար զանոնք համոզել ևս կրնալ այս որոշումէն . բայց անոնք

* Ժամանակն իսկ ինքնին ապացոյց տուաւ Ռ. Անդրեաս վարժապե-
տին ունեցած մեծ իրաւանցն ու հոգաբարձուաց գործած անհնարին
յամառութեանը , քանզի յետ մահուան Անդրեաս վարժապետի ի տնօ-
րէնութեան Պարոն Մ. Աղաբէկեանի վերստին բերին դասատու կար-
գեցին նոյն հայազգի դասատուն , եւ ցարդ կը վարէ : Նմանապէս
Խումարեան եւ Տիլպերեան յարգոյ Տեառն զաւակաց Տաճկերէն դա-
սատուութիւնն իրեն յանձնուեցաւ , եւ այլ ուրիշ շատ տեղեր , մա-
նաւանդ Եւրոպացի աշակերտաց ալ դաս տալով , անշուշտ իւր ունե-
ցած կատարելութեանց ու հմտութեանց մեծ ապացոյցք են . ահաւա-
սիկ վարժապետին անմեղութիւնը յայտնուեցաւ , [Թէև ինք մեռաւ ,
բայց իւր ձայնը մահուանէն վերջը լսելի եղեր է :

տակաւին յամառեալ կեցած իրենց որոշմանը մէջ կ'աշխատին յորդորել զՌ. Ա. Անդրէաս վարժապետը, որ համոզէ ընդդէմ խղճի իւր զաշակերտները, ճանչել և յարգել զՏաճիկ դասատուն իբրև քաջավարժ և ընտիր դասատու մը և այլն:

Իսկ Ռ. Ա. Անդրէաս վարժապետ տեսնելով այս ամէն աղէտը, սիրտն անհնարին վիրաւորուած՝ ողբալով դպրոցին դժբաղդ կացութեանը վերայ, կը պարսաւէր հոգաբարձուաց պօրինաւոր ընթացքը և ըրած անիրաւութիւննին՝ իւր սրտակիցներուն առջևը. կ'երևայ թէ այն սրտակիցներուն մէջ կեղծ բարեկամ մ'ալ կը գտնուէր, որ եղած, անցածը կ'երթար հոգաբարձուաց ականջը կը հասցընէր. անշուշտ նպատակ մ'ունէր, բայց այս անձին ով ըլլալը ոչ ոք գիտէր, մինչև որ ժամանակն ինքնին յայտնեց:

Արջապէս Ռ. Ա. Անդրէաս վարժապետ հոգաբարձուաց այս անզիջանելի յամառութենէն և անարժան գործքէն զզուած, նաև դպրոցին ալ այնպէս անկարգ, խառն ի խուռն ընթացքը տեսնելով գուշակեց ապագայ չարիքը, վարժարանին համբաւն ու անունը նսեմանալը, և թէ բարեկարգութենէն խոտորած երբէք իւր առջի վիճակը ձեռք չպիտի բերուի. ուստի լաւ սեպեց նախ ինք պաշտօնէն հրաժարիլը 1856 ապրիլի 6: Իսկզբան մերժեցին հոգաբարձուք անոր հրաժարականը, և առ երեսս անոր հրաւերներ խրկեցին վերստին երթալ դպրոցը նստելու, ի տես և ի ցոյց ժողովրդեան, որ չըլլայ թէ զայրանան իրենց դէմ, ու յայտնուի իրենց խորամանկութիւնը. այս կերպով արդարացան հոգաբարձուք, և հանդարտեցուցին ժողովուրդը:

Վարժապետը յետ մերժելոյ զհրաւերս հոգաբարձուաց, ինքն իւր տանը մէջ մասնաւոր դասատուութեան պարապիլ սկսաւ իւր օրասպահիկը ճարելու համար: Տանը մէջ դասաւորութիւն ընել սկսաւ նաև Սեծապատիւ Տ. Աբրահամ Ապրտեանի որդի Աղնուաշուք Տ. Ասիայէլ ուսումնական և բարեկիրթ եղիտասարգը, որ 2—3 ամիսէ հետէ դպրոց գա-

ըով յատկապէս Անդրեաս վարժապետէն դասառութիւն կ'ընէր իւր հայրենի բնիկ լեզուին մշակութեանը համար. յիշեալ ազնուամիտ Տ. Աստիայէլը անդադար զիւր վշտազգած ուսուցիչը կը մխիթարէր, և կը ցաւէր հոգաբարձուաց անարժան վարմանցը վերայ՝ այնպիսի բազմարդիւն ծերունազտորդ Զօր մը դէմ: Այսպէս վարժապետը աւելի լաւ համարեց փոքրիկ գործով մը աղքատութեամբ կեալ, քան բազմադիմի ոգեմաշ ծանր ու տարժանելի զբաղմամբք նեղիլ ու տառապիլ, և այլ և այլ մտատանջութեանց ալ տեղի տալ:

Յաւալին այն է որ այս դէպքն իւր վիճակին մէջ չմնաց, քանզի բանը հակառակութեան մտնելով աւելի գէշցաւ, ու ժամանակէ մը ի վեր ազգայնոց մէկ մասը՝ իրարու դէմ անհրնարին զայրացմամբ լցուած ու պատրաստուած ըլլալով, կ'ըսկսին իրարու վերայ յարձակիլ՝ վարժապետը գործի ընելով իրենց վրիժառութեանը:

Արեւն այսպէս վերջին աստիճան չգէշցած, մինչդեռ հրաւերներն ալ չէին դադարեր. փոխուեցաւ վարժապետին միտքը, յիշեց իւր 25 տարուան աշխատութեամբքը ու քրտամբքը ու ուղուած ձեռատունկ դարաստը, շարժեցաւ ու գորովեցաւ սիրտը, և՛ յայտնեց իւր միտքը հոգաբարձուաց վերստին այն իւր նախկին պաշտօնին յանձնառու ըլլալու: Ե ուտով յայտնուեցաւ բանը, հոգաբարձուաց հրաւերները կեղծ ու առ երեսս ըլլալը յերևան ելին, իմացաւ վարժապետն անոնց չար միտքը և ի վաղուց խորհած չարութիւննին. հասկցաւ թէ ինչ որ իւր առանձնութեանը բարեկամաց տուլ և կարեկցաբար խօսած է հոգաբարձուաց անվայել ընթացիցը վերայ, նոյնը հանդերձ բարդութեամբ և չափազանցութեամբ հոգաբարձուաց ականջը հասուցեր է Պ. Ա. Պալապանեան իւր օգնական վարժապետը, և անոր համար գրեթէ այնքան վայրացած ու կատղած են իրեն դէմ:

Վարժապետին դպրոց մտնելու կամքն իմանալով հոգաբարձուք, աւելի խստացան, ու հոգաբարձուաց մէջ վար-

ժապետին դէմ անհնարին հակառակութիւն ունեցողները ժամանակը գտին իրենց վրէժն առնելու . ուստի միշտ վէճն աւելի գրգռելու՝ աւելի բորբոքելու և անտեղի զրոյցներ հանելու չէին դադարեր, և միշտ իրենց նպատակն ի ծածուկ կը պահէին, որուն և ոչ իսկ հոգաբարձուաց մեծագոյն մասը տեղեկութիւն ունէր, մինչև որ բանն ինքնին յայտնուեցաւ բոլոր այս աղէտալի դէպքերէն վերջը :

Այսպիսի սասանման մէջ մինչդեռ հոգաբարձուք այս ապօրինաւոր ընթացքը և իրենց հակառակութիւնը ընդդէմ վարժապետին կը շարունակէին . ազգին խոհականագոյն մասը կարեւրէր խոցուած հոգաբարձուաց անարժան վարմանցը՝ այնպիսի բազմամեայ, բազմարդիւն և բազմերախտ վարժապետի մը հետ, լուութիւն պահել ստիպուած էին . քանզի ո՞վ կրնար որսը վազրին ճիրաններէն ազատել : Մեծաշուք Տ . Աբրահամ Ապրօեանի և Ասեմափայլ Յովսէփ Չէլէպուոյ առ քաղաքակիցս իւր ուղղեալ յորդորական նամակները՝ այս աղէտալի գործոց վերջ տալու համար, անպտուղ կը մնային : Արժապետին պաշտպանութիւն ընել ուզող անձինք, ինչպէս էին Մեծապատիւ Տեարք Ս . Ղ : Մ . Ա : Ղ : Պ : Յ . Ն : Ա . Խ . Լ : Ս . Ս : Ս . Ղ : Յ . Ս : Ս . Ա : և ուրիշ քղգասէր խոհակտն անձինք կը նախատուէին, և իրենց խօսքին ալ ունկն մատուցանող չկար : Յարգապատիւ Տ . Ղ . Արստանդեան, անգամ մը պաշտպանութիւն ընել ուզելով վարժապետին, հոգաբարձուաց մէկը մինչև անգամ յանդգներ է վարժապետին երեսն ի վեր ըսել թէ, որովհետև Արստանդեանը քեզ պաշտպանութիւն կ'ընէ, շատ ծեծ պիտի ուտես . ինչպէս կը գրէ ինքն ալ իւր փոքր յիշատակարանին մէկուն մէջ. « Ի 16 Յունիսի ի շուկայն ասաց ինչ Ա . լու 'ի լու . . . ըստ որում Արստանդեանն պաշտպան եկաց քեզ, դան ըմպելոց ես սաստիկ յոյժ . - ո՞վ Քրիստոնեայ արանցս » :

Ո . Անդրէաս վարժապետը խաղաղութիւնը վերստին աղ-

գայնոց մէջ հաստատելու նպատակաւ , հողաբարձուաց հետ
 խօսակցելու ժամանակը միշտ քաղցրութեամբ և իւր բնա-
 կան հեղահոգիութեամբը կը խօսէր որ ներողամիտ ըլլան
 անցած գացածներուն , ակամայ յանձնառու կ'ըլլար զինքը
 յանցաւոր դասել , որպէս զի գէթ խաղաղութիւնը հաստատ-
 ուի . բայց հողաբարձուք ասով չբաւականանալով , կ'ու-
 զեն որ իւր ձեռագրովը հաստատէ . զգաց վարժապետը զին-
 քըն ուր պիտի գլորէին , և որ անդունդը պիտի գահաձի-
 ժէր , ուստի մերժեց այս առաջարկութիւննին :

Հունիս 18 ին առաջարկեցին իրեն որ աղջկանց դպրոցն
 երթայ վարժապետէ . բայց ինքը չընդունեց , մինչև ան-
 դամ 1000 ղուրուշ ամսական խոստացան , բայց կրկին կըր-
 կին մերժեց : Աղջկանց դպրոցը վարժապետելով ինչ ան-
 պատուութիւն պիտի ըլլար իրեն , բայց գիտնալով ինքն
 անոնց չար գիտաւորութիւնը և վրէժնին լուծելու նպատա-
 կը , ստիպուեցաւ անոնց խնդիրը մերժել , քանզի ինչպէս
 կը գրէ ինքը , “ լաւ համարիմ յաղքատութեան կեալ , քան
 այնպիսի առաջարկութիւն նոցա ընդունել ” :

Այսպիսի ոգեմաշ խռովութեանց մէջ կը յուզէր վար-
 ժապետը , ոչ այնքան հողաբարձուաց ըրած անօրէնութեանց
 վերայ կը ցաւէր , որչափ որ Պ . Ս . Պալապանեանին իրեն
 անհաւատարիմ մնալուն վերայ . սիրելիէ մը նախատուիլն
 և մատնուիլը շատ ծանր եկաւ իրեն , մանաւանդ այնպիսի
 սիրելիէ մը որ իւր ձեռասուն աշակերտն էր և իբր հարա-
 զատ որդի սեպած էր զինքը . մէկ կողմանէ ալ անոր իւր
 տեղը փոխանակելու անյագ փառասիրութեամբը այս գէպ-
 քին յուզելուն պատճառն ըլլալը ակն յայտնի տեսնելով ,
 անոր խաբուելուն վերայ մեծապէս կը ցաւէր , քանզի ինք
 25 տարի ազգին ծառայած , ազգին ամէն գործոցը հմուտ
 և փորձառու էր ամէնուն , թէ աշխարհիս մէջ սովորական
 օրէնք մ' եղած է “ շատ խոստանալ , և սակաւ և կամ
 բնաւ ինչ վճարել ” : Բաց յայտնանէ իւր սրտին աւելի

մեծ վերք մ' եղած էր , և այն ցաւը տւեց մինչև իւր մահը՝ անոր անզեղջ մնալը :

Ո՛հ . Անդրէաս վարժապետ հոգաբարձուաց և իրենց գործակցաց այսպէս անլուր և ցաւալի ապերախտութեանը վերայ անմխիթար յուսահատ մնացած , դառն արտասուք կ'ըսկսի թափել , քանզի իւր ոխերիմ ոսոխներուն քարացած սիրտը չկրօցաւ կակղեցընել իւր խոնարհ խօսքերովը , և իւր բաղմամեայ անխոնջ վաստակոց իբրև վարձատրութիւն , այս վերջին բաժակը խմել պարտաւորուած էր : Ա՛րջապէս ճարը հատած խօսք տուաւ հնազանդիլ ազգին , և ընդունիլ անոնց առաջարկութիւնը , այսինքն երեւոյ՛լ գեթ քասն և հինգ օրէ չա՛րժապետել աղջկանց . այսպէս կ'ըսէին իրեն , այսպէս կը պնդէին . բայց ինչո՛ւ , ինչ կ'ըլլայ տասն և հինգ օր միայն աղջկանց դպրոցը վարժապետելով , — մի միայն գէթ անով իրենց վրէժը լուծել և բաւականանալ . քանզի վարժապետին անմեղութիւնն արդէն սկսած էր յայտնուիլ , և հոգաբարձուք ալ երկիւղ կը կրէին ժողովրդեան մէջ գրգռութիւն մը ծագելէ , հասարակ ժողովուրդն ի սկզբանէ վարժապետին կուսակից էին և յանհրնարինս կը զայրանային հոգաբարձուաց վերայ , վասնորոյ հոգաբարձուք ալ կ'ըստիպէին վարժապետը , որ գէթ Ո՞ր միայն երթալ վարժապետել աղջկանց յանձն առնու , ու յետոյ վերստին Սեւրոպեան վարժարանը կը բերուի : Բայց դժբաղդութեամբ հնազանդութեան խօսք տուած ժամանակը հիւանդացաւ և բժիշկ կանչուեցաւ : Ասոր տարակոյս չկար , բժշկին պատուէրին բոլորովին հակառակն ի գործ դրին , այն վերջին ծանր հիւանդութենէն ետքը այնպիսի սրտատող մը տուին , որ անտարակոյս զինքն ի գերեզման պիտի իջեցընէր : Իւր՝ հիւանդութեանը մէջ այնքան կը բաղձար շուտով առողջանալ , և իւր խոստմանը վերայ հաստատ կենալու համար երթալ վարժապետել աղջկանց ըստ կամաց և ըստ հաճոյից հոգաբարձուաց . մինչև անգամ շատերուն (ինչպէս նաև ինծի ալ) կտակ կ'ընէր , “ որ եթէ մեռնե-

լու ալ ըլլամ, անգամ մը մարմինս դագաղով աղջկանց դրայ-
րոցը տարուի, գոնէ մէկ քառորդի չափ հոն դրուի, որ-
պէս զի իրենց կամքը կատարած ըլլամ, և իմ խոստմանս
վերայ ալ հաստատ կեցած". ո՞ր սիրտ կրնար ժուժել այս
խօսքին :

Նարեբաղդութեամբ հիւանդութիւնը թեթեւ ըլլալով,
շուտով կրցաւ յապացոյց իւր հնազանդութեանն երթալ
աղջկանց դպրոցը յուլիս 19 էն : () գոստոթի Վին հոգաբար-
ձուք իրենց վրէժը մասամբ իւրք առած, տակաւին անով
ալ չբաւականացած, ուղելով աւելի հաստատուն ապացոյց
մը տալ իրենց վրէժն առած ըլլալուն, վարժապետին ամսա-
կանէն քանի մը հարիւր դահեկան ալ պակսեցուցին : Ասով
գոհ եղած կամեցան զինքն ածել ի Մեսրոպեան վարժարանն, և
զինքը տեսուչ կարգել ժարժապետաց վերայ : Նայց ծաղրական
տեսչութիւն, ինչպէս կը գրէ ինքն ալ իւր յիշատակարանին
մէկուն մէջ. " ի 19 (Յուլիսի հինգշաբթի չոգայ անդ (ի Էր-
ոխիսիմեան վարժարանն) զառաջինն, և մինչև ի Վ () գոստոս
դասատու եղէ նոցա . ամբողջ եօթնեակ մի երկարեցին զվիճակ
իմ պէս պէս պատճառանօք, ուր ուրեմն զիջան ածել զիս ի
Մեսրոպեան վարժարանն իբրև տեսուչ, ծաղրական տեսչու-
թիւն . բայց դարձեալ յԱստուած ապաւինեալ համբերեցի,
խոնարհեցայ . այլ ի զո՛ւր, զի ոսոխն իմ փոխանակ վեհանձ-
նաբար ներելոյ հիքոյս, վրէժխնդիր եղև . և ցՊուրբ Աստ-
ուածածին դեր ի նմին վիճակի եմ : Չիք իմ յոյս փոփոխու-
թեան վիճակիս, եթէ ոչ այց արասցէ ինձ երկին . զի և այլք
որպէս թուի ինձ, այնպէս հաստատեալ են ի կարծիս չզիջա-
նել եղկելոյս . և փոխանակ տարապարտ խոնարհութեանցս՝
վրիժառու եղեն ինձ . այսպէս վարձատրեցին զիս յետ 25 ա-
մաց յօգուտ ազգիս ծառայելոյ, և աւելի ևս ժամանակաց . . . " :
Քանզի ոչ միայն իւր նախկին արտօնութիւնները, իւր վե-
րատեսչական պաշտօնը վերստին ստանալ չկրցաւ, այլ և դա-
սատուութեան ալ հրաման չունէին . կը տեսնէր տղայոց բա-

րիկիրթ ընթացքը փոխուած, դասարանաց անկարգութիւնները, սրտին ցաւէն չէր հանդուրժեր, ու կարեւեր ի խոր խոցուած կը հառաչէր. դպրոցին նախկին փառաւոր և բարեկարգ վիճակը յիշելով, և այս վերջի ատենին անոր բարի համբաւոյն նսեմանալը տեսնելով, անտարակոյս իւր ցաւն ու կսկիծը կ'աւելնար: Ա՞վ է ազգասէր. ո՞ւր են ազգին օգուտն մտածող անձինքը. Մեսրոպեան վարժարանին հոգաբարձու ըլլալ և բացարձակ տեսչութիւնը վարել ուղող անձինքն իրենց այս պաշտօնը ձեռք առնելէն ի վեր ինչ ըրին, քինահանութենէ զատ: Իրենց տղգասէր ոգւով աշխատանաց արդիւնքը սեպել պէտք է արգեօք նոյն տարուան (1856) այն բողոքովի՛ն տղայական և ձանձրացուցիչ քննութիւնը և մանաւանդ Պարգևաբաշխութեան հանդէսը:

Այսպէս դպրոցին դժբաղդ ու ողորմելի վիճակին ականատես ըլլալով աւելի կը վշտանար, ու կ'ողբար մեր ազգին վերայ, որ շատ անգամ իւր օգուտը, իւր ունեցած բարիքը, իւր անդորրութիւնը ձեռքէ կորսնցընելու ինք պատճառ կ'ըլլայ. այն սարսափելի կիրքերն երբ կը բորբոքին և կը յայտնուին, անոնց ամէն բան կը զոհեն, և ահաւասիկ Ա. Անդրէաս վարժապետին այս վերջին ծանրակշիռ դէպքին մէջ ամէն բան ոտնակոխ ըրին, պատիւ, փառք, համբաւ, վարժարան, վարժապետ, երախտագիտութիւն. միայն թէ իրենց հակառակութիւնը և իրենց խօսքը յառաջ տանին, ու չարութեան մեծ անուն ժառանգեն, ողբալի՛ վիճակ:

Իայց շատ չէր անցած, նոյն իսկ վարժապետը՝ Մեսրոպեան դպրոցը դրուած օրերն իրաց վիճակը փոխուեցաւ. վարժապետին անմեղութիւնը յայտնուեցաւ. ամէնուն սրտին մեծ ցաւ եղաւ, որ վարժապետին կենաց վերջին օրերուն մէջ այսպիսի դժբաղդ դէպքով մ'անոր սիրտն անհնարին վշտացընելու առիթ տուին: Հոգաբարձուաց մէջէն ոմանք (և գրեթէ ըստ մեծի մասին) իրենց տարապարտ յամառութենէն այնքան վրդովմունք ծագելուն համոզուած ըլլալով, եկան միտիմարե-

լու զվարժապետը, և գէթ անով սրտին ցաւը մեղմացընել
կը ջանային :

Վարժարանին խեղճ կացութիւնը Ա. Մնդրէաս վարժապետին գութը կը շարժէր, կ'ուզէր իւր վաղեմի օգնութեան անխոնջ ձեռքը կարկառել անոր վերայ, ու վերստին մտցընել զայն իւր նախկին բարեկարգ ընթացիցը մէջ. բայց ժամանակը չէր տակաւին. ուստի իւր այս փափաքն ալ դեռ անգործադրելի ձգելու ստիպուած էր :

Տարեգլուխն եկաւ, ու անսովոր ժամանակ ութ հոգաբարձուաց ժողովը լուծուելու որոշուեցաւ. նորրնտիր հոգաբարձուք սէր ու համարումն ցուցին Ա. Մնդրէաս վարժապետին վերայ, որ իւր բաղձանացը համաձայն ընկալաւ արտօնութիւն Քրիստոնէական վարդապետութեան և աշխարհագրական պատմական դասերը տալու : Մեծ էր Հայր վարժապետին ուրախութիւնը, բայց աւելի ևս մեծ եղև այն երախտագէտ աշակերտաց զգացած բերկրութիւնը, և առաջին անգամի Քրիստոնէական վարդապետութեան դասուն մէջ սրտաշարժ տեսարան մը բացուեցաւ :

Ղալրոցին խաղաղութեան ու հանդարտութեան նոր տարի մը կ'ըսկսէր, և անոր վերստին բարեկարգութեանն ալ սկզբնաշաւիղ կ'ըլլար. բայց աւանդ, շուտով վերայ հասաւ անդութմահը, շուտով վերջ տուաւ Ա. Մնդրէաս վարժապետին նորասկիզբն ջանից և աշխատութեանց՝ հաղիւ թէ 10 օր տեւելով, և զղալրոցին բերկրալի դիմացը վերայ եկաւ ծածկուեցաւ տրտմութեան սեւթոյր քօղը :

1857 մարտի 6^ն էր այն սարսափելի տխուր օրը, որ Օմիւռնիոյ և բոլոր ազգին սրտին մէջ անբուժելի վիրաց ազօս մը բացաւ : Ա. Մնդրէաս վարժապետ այն ծանր հիւանդութեանէն ետքը այս վերջին դառն բաժակը խմելով, իւր կաթուածական հիւանդութեանը սնունդ կու տար : Օրերով և գիշերներով մտատանջութեանց մէջ մնալը, այն քաշած նեղութիւնները և անհնարին տառապանքներն իւր տկար մարմնոյն

վերայ շատ մեծ ներդործութիւն ըրին, թէև վերջերը ազգասէր Նարգելեաց տուած մխիթարութիւններովը ստէպ ստէպ էր բաղձար զանոնք բոլորովին մոռնալ ու երբէք չյիշել: Այս մտատանջութիւնները և այն աղէտալի դէպքին ժամանակը քաշած անհնարին վշտերը, մանաւանդ՝ դպրոցին այնպէս խանգարուիլը, և իւր 25 տարուան աշխատութեամբը համբաւաւոր վարժարանի մը՝ ի վերջոյ այնպիսի անկարգ ընթացքը գրեթէ ամբողջ օրեր ու գիշերներ հառաչեցընել կուտային իրեն, և այս լուիկ մնչիկ հառաչանքն ու աղէկէզ ցաւը զինքը գերեզման իջուցին:

Մարտի 6 ին չորեքշաբթի օրը առաւօտուն յանկարծակի կաթուածի հարուածով անկողին ինկաւ, յետ կիսաւուր ժամը ըստ Ատինացւոց 3ը քառորդ (ըստ տաճկաց 9) անցեր էր, կնքեց իւր մահկանացու ընթացքը 51 տարեկան հասակի մէջ, 26 տարի Մեսրոպեան դպրոցին մէջ առաջին վարժապետութեան և ներքին վերատեսչութեան պաշտօնը վարելով: Ի գերեւ ելան բժշկաց ջանքը, իւր սիրելեաց աշխատութիւնը և բոլոր ազգայնոց յոյսը, որ լսելով վարժապետին ծանր վիճակի մէջ ըլլալը յօգնութիւն և ի տեսութիւն վազեր էին: Այս գոյժը տարածուեցաւ բոլոր Ամիւսնիա, և ամէնուն ալ սիրտը կարեւէր ի խոր խոցելով դառն արտասուք հոսել սկսան, և դեռ ևս շատերը հաւատ չընծայելով՝ այս յանկարծադէպ բօթաբեր լրոյն ստուգութեանը կը դիմէին, Վրդեցաւ վարժարանը և յուզեցաւ մանկտին, ամէնն ալ սկսան ողբալ ու կոծել իրենց բազմերախտ հայրը:

Օրը տարածամած և երեկոյն վերայ հասած ըլլալով, թաղման հանդէսը հետևեալ աւուր ձգեցին: Իւր ամենասիրելի ձեռասուն աշակերտներէն Պարոն Ա. Մելքոն Ասկանեան և Պարոն Օ. Մանուկեան Չախրբեան (որոնց բաղձանաց գործադրութեանը ես իսկ ջանադիր եղայ,) իրենց սիրելի հօրը վերջին ծառայութիւն մ'ընել և անոր պատուելի յի-

շատակը միշտ ունենալու համար՝ անոր կենդանագրոյն ցանկացին, նոյն գիշերն իրենց փափաքն ի գործ դնել տուին, և բաւական ալ յաջողեցաւ :

Անտեւալ օրը հինգշաբթի, եկան ժողովեցան Ազգայինք, ամէնն ալ տխրագէմ և ցաւալի, և փութացին հանգուցելոյն մարմնոյն վերջին պատիւն ալ ընծայել, և տանել դնել յափտենական հանգստեան դամբանը Սուրբ Ստեփաննոս Ակեղեցոյն մէջ մինչ ի գալուստն Վրիստոսի : Մահուանէն տաս օր ետքը ուրիշ տխուր հանդէս մ'ալ տեղի ունեցաւ Մեսրոպեան վարժարանին մէջ. բարեյիշատակ Հանգուցելոյն կենդանագիրը ներկայանալով, աշակերտներէն ոմանք իրենց երախտագիտութեան ապացոյց՝ ճառեր ու ներբողներ կարդացին : Համառօտ եղաւ յիրաւի հանդէսը, բայց խիստ սրբտաշարժ, և բոլոր աշակերտաց աչքն արտասուքով լցուած կը խոստանային իրենց բարեացապարտ Հօրը յիշատակը պատուել ու օրհնել միշտ :

Ու Անդրէաս վարժապետին մահուան՝ ինչ աստիճան սուգ առթեւը Օմիւռնացոց, և անոր թաղման հանդէսին պարագաները ցուցնելու համար, բաւական է այս տեղ Արշալուսոյ հրատարակած յօդուածը մէջ բերելը :

“Վաղիրի Հայոց ժողովուրդը և Մեսրոպեան վարժարանը մեծ ու ցաւալի կորուստ մը ըրին” :

“Արժանապատիւ Պարոն Ատէքէն Անդրէաս փափազեան Պատուելին, որ 26 տարիէ ի վեր Սուրբ Մեսրոպեան դպրոցին մէջ ներքին վերատեսչի և մեծ վարժապետի ծանր պաշտօնը կը վարէր խիստ արժանաւորութեամբ, ամսոյս Յին չորեքշաբթի կէսօրէն ետե քանի մը ժամու մէջ առ Աստուած փոխուեցաւ յանկարծահաս կաթուածի ահագին հարուածով մը : Անտեւալ օրը կէսօրին, հանգուցելոյն յուղարկաւորութեան և թաղման տխուր հանդէսը խիստ փառաւոր և շքեղ

կերպիւ կատարեցաւ : Խուռն բազմութիւն ժողովրդոց և
 Մեսրոպեան վարժարանին բոլոր աշակերտները այս սգալի
 հանդիսին առջևէն կ'երթային : Արժարանին յարգոյ տե-
 սուչները յուղարկաւորութեան մահագոյժ սև շուխան բռնած
 էին մեռելակիր սնտուկին առջևէն, զոր կը բերէին իւր վա-
 ղեմի աշակերտները : Այս կերպիւ սգալի թափօրը հանգու-
 ցելոյն տունէն ելելով, սուրբ Մեսրոպեան Արժարանը
 հասաւ, ուր արժանապատիւ Տէր Մարգար քահանայն դամ-
 բանական սրտասուչ ճառ մը կարդաց, զոր յաջորդ թու-
 երնուս մէջ պիտի հրատարակեմք :

Արժանայարգ հանգուցեալը, որ 52 տարեկան* և բնիկ
 Աոստանդնուպօլսեցի Կասգեղէն էր, Խզմիր ամուսնանալով
 իւր բնակութիւնը հաստատեց այս քաղաքիս մէջ, իւր խո-
 հեմ և բարեսիրտ բնաւորութեամբը, իւր առաքինի վարուքը
 յարգոյ և պատկառելի եղած էր ամէնուն առջև, և խիստ սի-
 բելի իւր բոլոր աշակերտացը համար : Սուրբ Մեսրոպեան
 վարժարանին յառաջադիմութեան և բարեկարգութեան սկզբ-
 նաւորութիւնը՝ ըստ մեծի մասին անոր բարենախանձ և եռան-
 դուն աշխատանաց ու ազգասիրական յորդորանաց՝ արգասիքն
 է : Բազ հայկաբանութեան մէջ, քաջ Խաչերէն լեզուին
 մէջ, լուսահոգի Պատուելին Վաղղիբերէնին և Ատիներէնին
 ևս ըստ բաւականին տեղեակ էր . և Մեսրոպեան դպրոցին մեծ
 պատիւ կ'ընէր իւր այս պատուական լեզուագիտութեամբը, և
 իւր պարկեշտ ու քաղաքավարական ընթացքովը և իւր սիրա-
 լիւր ընդունելութեամբը, որով կը յարգէր ազգային՝ ու Աւրո-
 պացի երևելի ճանապարհորդները, որ ի սկզբանէ անտի յա-
 ճախ այցելութեան կուգան Հայոց դպրոցներուն :

* 51 տարեկան էր ճիշդ

Ահա այսպիսի է մեծ ու ցաւալի կորուստը, որուն վրայ կ'ողբան այսօր Իզմիրի Հայ ժողովուրդը և Մեսրոպեան դպրոցին աշակերտները:

Յիշեալ դպրոցը՝ ի նշան սդոյ գոց պիտի մնայ մինչև երկուշարթի օրը՝ (Ա.Բ.Լ.Ն.Ն.Ն.Ն. թիւ 540):

Աատմութեան կարգէն ընթերցողը դիւրաւ կրնայ իմանալ թէ Ա. Մ. Բ. Գ. Փափագեան իւր կենաց մեծագոյն մասը Մեսրոպեան վարժարանին և ազգիս մանկտոյն համար զոհած է: Օմիւռնիոյ հայ ազգին մտաւորական լուսաւորութեան առիթն ու պատճառ ինքն եղած է: Հայրենեաց օգտակար ծառայութիւն մ'ընելը, Ազգին յառաջագիմութիւնը, վարժարանին պատիւն ու փառքը մի միայն իրեն նպատակ դրած էր: իւր առաքինի ու բարեպաշտ, հայրենասէր ու ճշմարտասէր ոգւովը կենդանութիւն կուտար վարժարանին, և մանկտոյն դաստիարակութեան յառաջագիմութեանը մեծ փոյթ ու ջանք ունէր: Ձ՞տարի անխոնջ յօգուտ ազգին և ի յառաջագիմութիւն նորա աշխատելէն յետոյ, իւր կենաց վերջին տարւոյն մէջ այն վերջին անարդանաց դառն բաժակն ալ խմելով, դարձեալ հաւատարիմ մնաց իւր սիրոյն, որ ունէր Հայրենեաց, Ազգին, Վարժարանին և մանկտոյն վերայ. ահա ասով կատարեալ քաջազուն մը և Հայրենեաց բարերարներսւն կարգը մեծանուն հանդիսացաւ. մեր ազգին պատմութեան մէջ անմահ պիտի մնայ իւր անունը, չմոռնալու է Հայրենիք անոր անկշռելի երախտիքը, և ժամանակին երբ մեր հայրենիքն Հայաստան Աւրուպիոյ այժմեան ազգաց հսկայաքայլ յառաջագիմութեանցը յայլ և այլ ուսմունս և յարուեստս՝ զուգընթաց ըլլալու պատիւն, առիթն ու միջոցն ունենայ, անշուշտ չպիտի մոռնայ Ա. Մ. Բ. Գ. Փափագեանը, որ ի-

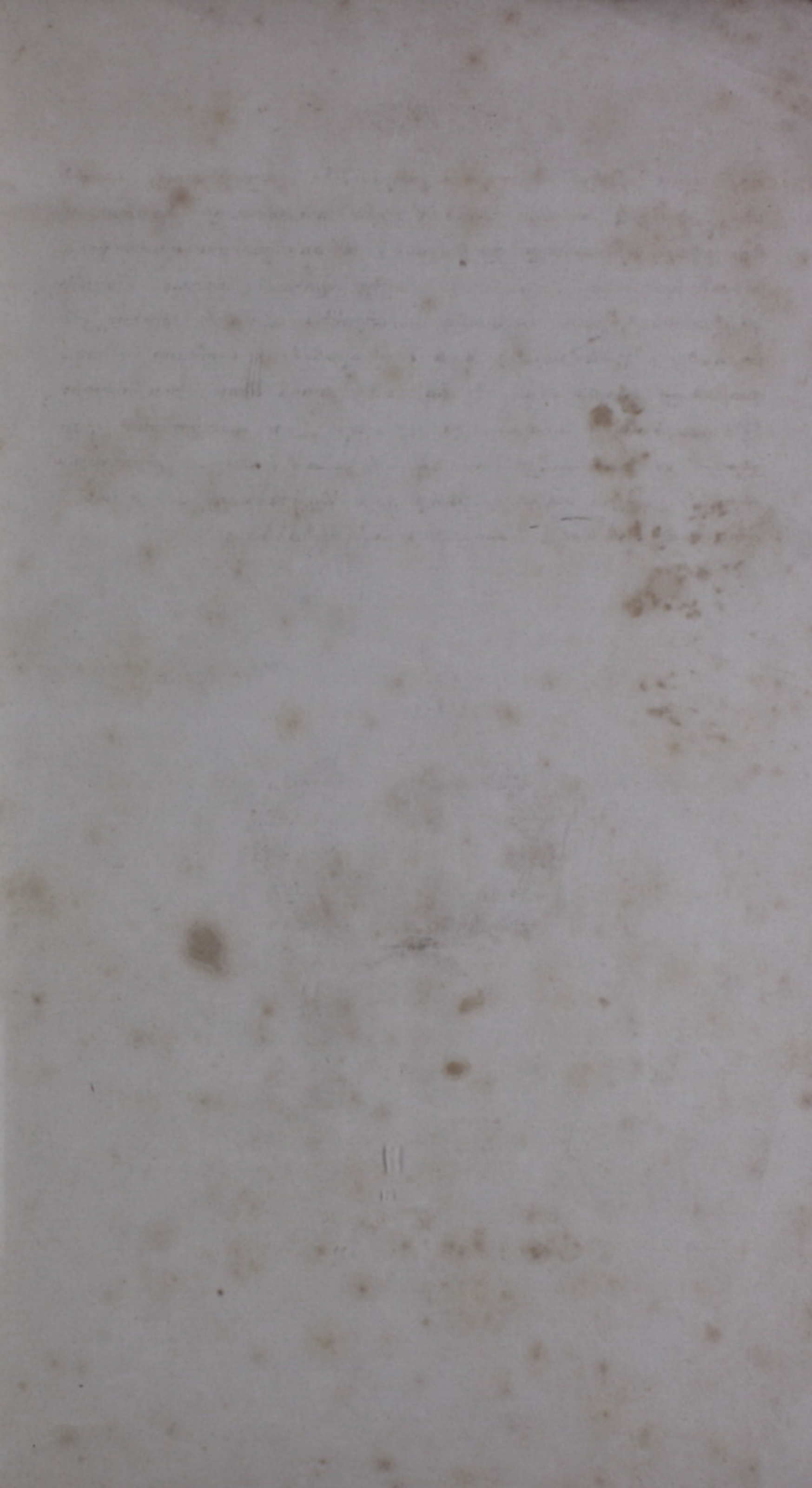
սէր իւր՝ անձը զոհելով, Ազգին բարօրութեանը և Հայրենեաց այն ցանկալի ու երջանիկ ապագային համար ամէն միջոց ձեռք առնող ու նահատակուող դասուն առաջիններէն մէկն եղաւ :

Արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը, նմանապէս անմեղութիւնը յաւիտեան չծածկուիր . այն հաճկերէն լեզուի հայազգի դասատուն, որ իբրև անպիտան անարգ և տգէտ կը դատապարտուէր ընդդէմ պաշտպանութեան լուսահոգի Պատուելոյն, և այն վերջին աղէտալի դէպքին ալ գլխաւոր և բուն պատճառն եղաւ . վարժապետին մահուանէն ետքը բերին վերստին դասատու հաճկերէն լեզուի կարգեցին Ս. Սեսրոպեան վարժարանին մէջ և ցարդ կը վարէ . նոյն հայազգին դարձեալ բոլոր ազգայնոց մէջ մեծ յարգ ու պատիւ ստացաւ : Արչափ մեծ փաստ վարժապետին ունեցած ամենամեծ իրաւանցը, որչափ մեծ ազգացոյց անատենի մէկ քանի Հոգաբարձուաց տղօրինաւոր յամառ կացութեանը, որով այնքան աղէտից պատճառ եղան : Ամանապէս նշանաւոր անցք մը կը համարիմ վարժապետին մահուանէն ետքը Սիմէոնեան երկուց Յարգոյ Աղբարց զարմանալի հաշտութիւնը . քանզի ասոնց իրարու դէմ անհաշտ ռիսերիմ թշնամութիւն ունենալովը, այն աղէտալի դէպքն այնքան ևս առաւել բորբոքելու՞մ պատճառն եղան : Արանի թէ ինքն լուսահոգին կենդանի ըլլար, ու կենդանի՞ աչօք տեսնէր այս ամէնը, ու միտիթարուէր գէթ ասոնցմով . տեսնէր որ իւր ցանկացած խաղաղութիւնը կը տիրէ այն մարդոց սրտին մէջ, ուր ինքը բազումն աշխատեցաւ բողբոջեցընել հաշտութեան ու սիրոյ շագաւիղները :

Այլ ինքն անշուշտ ներկայ է իւր ոգւովը մեր մէջ . բարեպաշտութեամբ, առաքինութեամբ և արիութեամբ իւր կեանքը ըստ մեծի մասին Հայրենեաց օգտին համար դործածելով վերջացուց, ու հիմա ուրախ և զուարթ գացած հանգչած է յաւիտենականութեան եղրը . թայց կենդանի է իւր

ողին իւր սիրելի հարազատ բաղձաթիւ աշակերտաց սրտին
մէջ, որոնցմէ ոմանք հիմա Ազգին պատուաւոր երևելի ու
օգտակար անդամները կը կազմեն, և ոմանք դաստիարակու-
թեան պաշտօնը կը վարեն, իրենց օրերը յօգուտ Ազգին
գործածելով ըստ օրինակի բազմերախտ Հօր և Աւսուցչին
իւրեանց : Կենդանի է նաև իւր սիրելեաց եղբարց և ազ-
գականաց սրտին մէջ, և կենդանի պիտի մնայ յաւիտեանս
Սերսուպեան Արժարանին ու բոլոր Հայ ազգին մէջ իւր
սիրելի ու պատուելի անունը, և անոր քաղցր յիշատակը
միշտ և յաւէտ պիտի օրհնուի իւր երախտապարտ, երախ-
տագէտ և ամէնահաւատարիմ աշակերտներէն :

ԱԼԿ
1154

Արժանի
Գրքեր
— Մարտի

ԾԵՆՈՒՑՈՒՄ

Պատիւ ունինք նաեւ ծանուցանել Սրգոյ Հասարակութեան, որ յուսահողի Ռ. Անդրեաս Յ. Փափագեան պատւելոյն կենդանագրին վիմագրութիւնը, եւ անոր աշխատասիրած այլ եւ այլ գործոց (որ արդէն ի Զմիւռնիա հանգուցելոյն ամուսնոյն քով պատրաստ կը կենան.) հաւաքածոյ ամբողջ տպագրութիւնը յարմար միջոցի եւ բարեպատէն առթի ձգուած են. եւ կը յուսանք որ զանոնք եւս գուցե քիչ ժամանակէն ի յոյս ընծայելու բարեբաղդութիւնը կ'ունենանք յանման յիշատակ Հանգուցելոյն :